İsten: Hıristiyanlık Öncesi Macarlarda Tanrı'nın Doğası ve Yapısı

Isten: The Nature and Structure of God among the pre-Christian Hungarians

Metehan AYDIN

ORCID: 0000-0003-0350-5971 | E-Posta: mete.aydin.ma@gmail.com

Bağımsız Araştırmacı, Adana, Türkiye

Independent Researcher, Adana, Türkiye

Atıf Bilgisi | Citation

Aydın, Metehan. "İsten: Hıristiyanlık Öncesi Macarlarda Tanrı'nın Doğası ve Yapısı". Dini Araştırmalar 69 (Aralık 2025), 499-536. https://doi.org/10.15745/da.1768995

Aydın, Metehan. "Isten: The Nature and Structure of God among the pre-Christian Hungarians". Religious Studies 69 (December 2025), 499-536. https://doi.org/10.15745/da.1768995

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi | Date of Submission: 19.08.2025
Kabul Tarihi | Date of Acceptance: 30.09.2025
Yayım Tarihi | Date of Publication: 31.12.2025

Değerlendirme:	Date of Publication:
İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme	Double anonymized - Two External
Benzerlik Taraması:	Plagiarism Checks:
Yapıldı – İntihal.net	Yes – İntihal.net
Yapay Zekâ Bildirimi:	Declaration of AI Use:
Yazar, bu çalışmayı oluştururken yapay zekâ destekli teknolojileri kullanmadığını beyan etmiştir	The author declared that no AIassisted technologies were used in the creation of this article.
Çıkar Çatışması:	Conflicts of Interest:
Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Finansman:	Grant Support:
Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı & Lisans:	Copyright & License:
Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmaktadır.	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.
Etik Bildirim:	Complaints:
diniarastimalar98@gmail.com	diniarastimalar98@gmail.com

Öz

Bu çalışma, Hıristiyanlık öncesi Macar inanç sisteminde tanrısallığın doğasını ve özellikle *İsten* kavramının kökenlerini tarihsel, dilbilimsel ve mitolojik bağlamlarda incelemektedir. Araştırma, disiplinlerarası ve fenomenolojik bir yöntemle, erken dönem Macar topluluklarının tek tanrılı, çok tanrılı ya da senkretik bir dini dünya görüşüne sahip olup olmadığını tartışmaktadır. Bu bağlamda etimolojik veriler, arkeolojik bulgular, Orta Çağ Müslüman ve Latin kaynakları ile Macar halk geleneği örnekleri karşılaştırmalı olarak ele alınmış, böylece çok katmanlı ve karmaşık bir kozmolojik yapı ortaya konmuştur.

Elde edilen veriler, Hıristiyanlık öncesi Macarların dini yapısının merkezinde aşkın ve göksel bir yüce varlık olan *İsten* inancının bulunduğunu göstermektedir. Bu yapı, temelde tek tanrılı olmakla birlikte, işlevsel ve ritüel bağlamda doğa unsurlarıyla ilişkili ruhlar ve aracı varlıkları da barındırmıştır. Dolayısıyla, Hıristiyanlık öncesi Macar dini dünya görüşü, bir yandan yüce göksel tanrı etrafında şekillenen tek tanrıcı bir sistem olarak tanımlanabilirken, diğer yandan ritüel yaşamda doğa unsurlarıyla ilişkili ruhlar ve yardımcı güçlerle zenginleşen esnek bir dinsel yapı ortaya koymuştur.

Bu özgün kozmoloji, hem göksel-aşkın bir tanrıya yönelişi hem de doğaüstü varlıklarla kurulan ritüel ilişkileri bakımından, Avrasya şamanlığı, geleneksel Türk inançları ve Gök Tanrı geleneği ile derin yapısal benzerlikler taşımaktadır. Aynı zamanda bu sistem, inançların katmanlı doğasını yansıtarak, Macarların dini kimliğinin yalnızca tek bir tipolojiye indirgenemeyeceğini, aksine kozmik bütünlüğü sağlayan hem aşkın hem de içkin unsurların bir arada var olduğu senkretik bir model sunduğunu göstermektedir.

Bu çalışma hem Macar inanç tarihine hem de karşılaştırmalı din araştırmalarına önemli bir katkı sağlamaktadır. Öncelikle, *İsten* kavramının tek tanrılı bir yönelim ile çoktanrılı ritüel unsurların sentezinde nasıl bir merkezî rol üstlendiğini ortaya koyarak, Macarların dini dünyasının tek boyutlu yorumlarla açıklanamayacağını göstermektedir. İkinci olarak,

Türk ve Avrasya inanç gelenekleriyle kurulan karşılaştırma, Macar dini kozmolojisinin yalnızca bölgesel değil, aynı zamanda Avrasya ölçeğinde paylaşılan arketiplere dayandığını ortaya çıkarmaktadır. Bu bulgular, erken Orta Çağ Avrasya halklarının dini sistemlerini inceleyen literatüre yeni veriler sunmakta, şamanlık, Gök-Tanrı ve erken monoteist eğilimler arasındaki süreklilik ve etkileşimlere ışık tutmaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışma Macarların Hıristiyanlık öncesi inanç sistemini, aşkın ve göksel bir yüce varlığın etrafında şekillenen, ancak ritüel bağlamda doğa unsurlarıyla ilişkili ruhlar ve aracı güçlerle tamamlanan çok katmanlı bir kutsal düzen olarak tanımlamakta; bu yaklaşımıyla hem Macar din tarihine hem de Avrasya dini tipolojisine dair özgün bir yorum geliştirmektedir.

Anahtar Kelimler

Dinler Tarihi, Macarlar, Tanrı, Gök-Tanrı, İsten

Abstract

This study investigates the nature of divinity within the pre-Christian Hungarian belief system, with a particular emphasis on the origins of the concept of Isten in historical, linguistic, and mythological contexts. Employing an interdisciplinary and phenomenological approach, the research addresses whether early Hungarian communities adhered to a monotheistic, polytheistic, or syncretic religious worldview. Through a comparative analysis of etymological data, archaeological findings, medieval Muslim and Latin sources, and Hungarian folk traditions, this study reveals a multi-layered and complex cosmological structure.

The findings demonstrate that at the core of the pre-Christian Hungarian religious framework was a transcendent and celestial supreme being, Isten. While fundamentally monotheistic in orientation, this system also incorporated nature spirits and intermediary beings within functional and ritual contexts. Thus, the pre-Christian Hungarian religious worldview may be characterized, on one hand, as a monotheistic framework centered around a supreme celestial god, and on the other, as a flexible religious structure enriched by the presence of nature spirits and auxiliary powers in ritual life.

This distinctive cosmology, oriented towards a transcendent heavenly god and its ritual relationships with supernatural beings, exhibits profound structural similarities to Eurasian shamanism, ancient Turkic belief systems, and the Tengrist tradition of the Sky God. Concurrently, this system reflects the layered nature of beliefs, illustrating that Hungarian religious identity cannot be reduced to a single typology; rather, it represents a syncretic model in which transcendent and immanent elements coexist to ensure cosmic wholeness.

This study makes significant contributions to both the history of Hungarian religion and the field of comparative religious studies. Firstly, by revealing the central role of the concept of Isten in synthesizing a monotheistic orientation with polytheistic ritual elements, it demonstrates that the Hungarian religious world cannot be adequately explained through

one-dimensional interpretations. Secondly, the comparative analysis with Turkic and Eurasian belief traditions underscores that Hungarian religious cosmology is not solely grounded in regional foundations but also rests upon archetypes shared across Eurasia. These findings provide new insights into the literature on the religious systems of early medieval Eurasian peoples, illuminating the continuities and interactions between shamanism, Tengrism, and early monotheistic tendencies.

In conclusion, this study defines the pre-Christian Hungarian belief system as a multi-layered sacred order, centered on a transcendent and celestial supreme being, yet complemented in the ritual sphere by nature spirits and intermediary powers. Through this approach, it develops an original interpretation that contributes both to Hungarian religious history and to the typology of Eurasian religions.

Keywords

History of Religions, Hungarians, God, Sky God, Isten.

Giriş

"De mondá neki, mért ne ennék: „isa, [a]ki napon eendel az[on] gyümölcstől, halálnak halálával halsz". Hallá holtát teremtve istentől, de feledé. Engede ördög intetének, és evék az[on] tiltott gyümölcstől, és az[on] gyümölcsben halált evék."[1]

"Ama ona dedi ki, neden yemeyeyim ki: Gerçekten, o meyveden yediğin gün, ölümün ölümünü tadacaksın. O, ölümünü, Yaratıcı Tanrı *(İsten)*'dan duydu, ama unuttu. Şeytanın baştan çıkarmasına izin verdi ve o yasak meyveden yedi ve o meyvede ölümü yedi." Bu cümlelerde geçen "*İsten"* yani Tanrı terimi, 1192- 1195 tarihileri arasında, Latin harfleriyle yazılmış bilinen en eski Macarca metin "*Halotti beszéd és könyörgés*" (Cenaze konuşması ve Duası)'nda yer almaktadır. Metin içerisinde dört defa "*İsten*" kelimesi geçmekte ve bu da "*İsten*" kelimesinin bilinen ilk yazılı kaydı olarak karşımıza çıkmaktadır.

10. yüzyılın ikinci yarısında Géza ile Macarlar arasında Hıristiyanlaşmanın ilk filizleri atılmaya başlanmış ve bu süreç oğlu İstván döneminde en yüksek seviyeye çıkarak Hıristiyanlaştırma çabaları sonucunda Macarların hafızasından eski inançlara dair her şey silinmeye çalışılmıştır.[2] Ancak bu Hıristiyanlaşma süreci eski Macar inançlarını tamamen silmeyi başaramamıştır. Dilbilimsel ve halkbilimi verileri dikkatle incelendiğinde Macarların eski inançlarına dair bazı parçalarının izleri hala görülebilmektedir. Bu süreç içerisinde varlığını devam ettirmeyi başarmış eski Macar dini hayatına dair unsurlar, Hıristiyan dini elementleri ile birleşerek, içerisinde birçok Hıristiyanlık dışı ya da Hıristiyanlık mitolojisi ve kültü ile örtüşen elementleri de barından ve hatta bunları yeniden şekillendiren senkretik halk dinini ortaya çıkarmıştır.[3] Bu kalıntılardan bir tanesi de Hıristiyan teolojisi içerisinde Tanrı'yı ifade etmek için kullanılan "*İsten"* terimidir.

[1] Loránd Benkő, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 47-49,55-57.

[2] Metehan Aydın, *Macarların Hıristiyanlık Öncesi Dini İnanışları ve Hıristiyanlaşma Süreci* (Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi/Master's Thesis, 2020), 75–121; Metehan Aydın, *Macar Şamanı Táltos ve Macarlarda Şamanlık* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2025), 55–90.

[3] Éva Pócs, 'A Magyar Mitológia És Európa', *Honfoglalás És Néprajz*, ed. László Kovács - Attila Paládi-Kovács (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 309,310.

"İsten" kelimesinin kökeni kesin olarak açıklığa kavuşmamış olsa da bunun Avrupa, Slav, Latin ya da herhangi bir Hıristiyan topluluğun dilinden alınmadığı; aksine Yurt Tutuş öncesi Macarların özgün söz varlığına ait olduğu konusunda genel bir uzlaşı vardır. Ancak bu bilgi, Hıristiyanlık öncesi Macar dini inanışlarına dair elimizdeki az sayıdaki veriden biridir ve tartışmalar kesin bir yargıya ulaşmamış, eski Macarlarda Tanrı inancı hakkında yeterli bilgi sunmamıştır.

Bu çalışma,[4] Macarların Hıristiyanlığı kabul etmelerinden önceki döneme ait Tanrı inancını tarihsel, kültürel, arkeolojik, dilbilimsel ve halkbilimi veriler doğrultusunda disiplinlerarası bir bakış açısıyla ele almayı amaçlamaktadır. Mevcut literatürde, ki bunlar çoğunlukla Macarca yazılan çalışmalardır, bu konuya birçok defa değinilmiş; ancak genellikle mesele, yalnızca etimolojik çerçevede ele alınmıştır.[5] Bununla birlikte, Latin kaynaklar ile Müslüman yazarların aktarımları üzerinden yapılan değerlendirmelerde de derinlemesine bir analizden ve diğer bilimsel disiplinlerin katkılarından yeterince yararlanılmadığı görülmektedir.[6] Bugüne dek bu alanda kapsamlı ve çok yönlü çalışmalardan biri László Szendrei'nin

[4] Bu konu, tarafımdan 2020 yılında tamamlanan yüksek lisans tezinde ve 2025 yılında savunulan doktora tezinde alt başlıklar halinde ele alınmıştır; bu çalışmada ise ilgili tema, önceki araştırmalarımda yer almayan veriler, kaynaklar ve karşılaştırmalı bilgilerle zenginleştirilip genişletilerek kapsamlı ve bağımsız bir makale haline getirilmiştir. İlgili tezler için bkz.: Metehan Aydın, *Macarların Hıristiyanlık Öncesi Dini İnanışları ve Hıristiyanlaşma Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi/Master's Thesisi, 2020); Metehan Aydın, *Macar Şamanı Táltos ve Macarlarda Şamanlık* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2025)

[5] Bu çalışmaların bazıları için bkz.: Munkácsi Bernát, *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben, 1.* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1901); József Schmidt, 'Isten És Ördög', *Magyar Nyelvőr* 55/7-8 (1926), 99–101; János Harmatta, 'Iráni Nyelvek Hatása Az Ősmagyar Nyelvre', *Honfoglalás És Nyelvészet*, ed. László Kovács - László Veszprémy, A Honfoglalásról Sok Szemmel 3 (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 73–83; András Róna-Tas, *A Honfoglaló Magyar Nép* (Budapest: Balassi Kiadó, 1997); Rédei Károly, 'Isten szavunk eredete', *Magyar Nyelv* 95. évf. 1. sz. (1999), 40–45; Hartmut Katz, *Studien Zu Den Älteren Indoiranischen Lehnwörtern in Den Uralischen Sprachen* (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2003); Péter Veres, 'Ősmagyarok a Kaukázus Előterében, Különös Tekintettel Bálint Gábor Kaukazológiai Munkásságának Tükrében', *A Magyarság Eredetének Nyelvészeti Kérdései*, ed. Borbála Obrusánszky (Hága: Mikes International, 2008), 112–131; Loránd Benkő (ed.), *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára: H-Ó* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970); Lőrinczy Éva, *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953).

[6] Bu çalışmaların bazıları için bkz.: Mihály Horváth, *Horváth Mihály Kisebb Történelmi Munkái* (Pest: Ráth, 1868); István Nyitrai, 'A Magyar Őstörténet Perzsa Nyelvű Forrásai', *A Honfoglaláskor Írott Forrásai*, ed. László Kovács - László Veszprémy, A Honfoglalásról Sok Szemmel 2 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 63–76; István Zimonyi, 'A New Muslim Source on the Hungarians in the Second Half of Tenth Century', *Chronica* 4 (2004), 22–31; István Zimonyi, 'Muszlim Források a Korai Magyarok Hitvilágáról', *Vallások, Hiedelmek a Kárpát-Medencében És Az Eurázsiai Háttér. Tanulmányok Voigt Vilmos Tiszteletére*, ed. Ádám Molnár (Budapest: Molnár Kiadó, 2022), 157–168; Éva Pócs, 'Magyar Ősvallás', *Lélekenciklopédia. A Lélek Szerepe Az Emberiség Szellemi Fejlődésében: Lélek a Mítoszok Világában*, ed. Attila Simon-Székely, 3 Volume (Budapest: Gondolat Kiado, 2019), 433–481; Sándor Domanovszky, 'Hetényi Magyar Mythologiája', *Ethnographia* 19 (1903), 225–236; István Fodor, 'The Art and Religion of the Ancient Hungarians', *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*, ed. Zsolt Visy (Budapest: Teleki Laszlo Alapitvany, 2003), 333–337; István Dienes, 'The Hungarians at the Time of the Conquest and Their Ancient Beliefs', *Ancient Cultures of the Uralian Peoples*, ed. Péter Hajdu (Budapest: Corvina Press, 1976), 79–114.

2014 yılında yayımladığı *A magyarok Istene. Művelődéstörténeti tanulmány* adlı eserde ortaya konulmuştur.[7] Oysa Hıristiyanlık öncesi dönemde Tanrı kavramının Macar toplumu içerisindeki yeri, bu Tanrı'nın tekil mi yoksa çoğul bir yapıya mı sahip olduğu, hangi sembolik ya da kültürel unsurlar aracılığıyla ifade edildiği gibi temel sorulara dinler tarihi bakış açısında, disiplinlerarası bir yaklaşımla yanıt verilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, Türkçe literatürde Hıristiyanlık öncesi Macarlarda Tanrı inancını doğrudan ele alan herhangi bir akademik çalışma da bulunmamaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Macarların Hıristiyanlık öncesi Tanrı inancını disiplinler arası veriler ışığında incelemek; elde edilen bulguları Latin, Müslüman, Bizans ve Macar kronikle-rindeki tanıklıklarla karşılaştırarak bütüncül bir analiz ortaya koymaktır. Ayrıca, Gök Tanrı ve eski Türk inanışlarına dair Türkçe literatürün karşılaştırmalı olarak ele alınmasıyla konuya yeni bir bakış açısı kazandırılması hedeflenmektedir.

Makale boyunca önce erken dönem yazılı kaynaklar ve dilbilimsel veriler değerlendirilecek, ardından arkeolojik buluntular ve halk anlatılarından hareketle Hıristiyanlık öncesi Tanrı inancının muhtemel yapısı incelenecektir. Bununla birlikte bu inanç yapısının Hıristiyanlıkla temas sürecinde geçirdiği dönüşüm ve halk inanışlarına yansıyan izleri tartışılacaktır. Böylece çalışma, yalnızca tarihsel bir inanç sisteminin izini sürmekle kalmayıp, kültürel süreklilik ve dönüşüm açısından da özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Tanrı - İsten

1) *İsten'in* Etimolojik Açıklaması

İsten ['iʃtɛn] kelimesinin etimolojisi üzerine geniş çapta araştırmalar yapılmış olsa da bu çalışmaların büyük bir bölümü bilimsel kesinliğe ulaşmada yetersiz kalmıştır. Çoğunlukla varsayımlara dayanan bu araştırmalar, kelimenin kökenine dair tatmin edici ve genel kabul gören bir sonuç ortaya koyamamıştır.

[7] László Szendrei, *A 'Magyarok Istene'* (Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2014).

Konu üzerine ilk sözü Otrokocsi Ferenc Fóris söylemiştir. Otrokocsi kelimenin İbranice ve Keldanice başta olmak üzere Doğu dillerinin desteğiyle incelenmesi gerektiğini, İbranice, Keldanice ve Süryanice içinde araştırma yapmaksızın bu kelimenin gerçek kökenine ulaşılamayacağını ifade etmiştir.[8] Ancak akademide Keldani – İran teorisini başlatan Johann Eberhard Fischer olmuştur. Fischer, Macarların bir dönem Zerdüştlükten etkilenip onlardan bu kelimeyi aldığını, bu kelimenin de aslında Keldanice Eştan (Eschtan, eşta – ateş) teriminden geldiğini iddia etmiştir.[9]

Günümüze kadar "*İsten"* kelimesi ile ilgili yapılan etimolojik çalışmalarda Fischer'in görüşü en çok tartışılan ve dile getirilen teori olmuş Daniel Cornides, Pál Beregszászi Nagy, Flórián Mátyás, Ferenc Kállay, Bernát Munkácsi, József Schmidt, Hartmut Katz, János Harmatta ve Károly Rédei gibi isimlerle bu görüş desteklenmiştir. Bu görüşe göre *İsten* kelimesi İran (Avestaca) *yazata,* (Pehlevice*) yazad, yazd, yazdan, yezdan* kelimelerinden Macarlara geçmiştir.[10] Pál Hunfalvy'ye göre de eğer *İsten* kelimesi gerçekten Farsçadan türemiş olsaydı, bu kelime Macarcaya Türk dilleri aracılığıyla geçmiş olurdu, çünkü Fars kültürü Türkleri etkilemiş, Türkler de Ugor halklarını, dolayısıyla Macarları etkilemiştir diyerek *İsten* kelimesinin İran kökenli olsa bile bunun Türklerden Macarlara geçtiğini ileri sürmüştür.[11]

İgnác Aurél Fessler de "*İsten"in* Macarlara özgü bir kelime olup tek tanrıyı ifade ettiğini ve Hıristiyanlığa geçtikten sonra bile Macarların bu adı koruduklarını öne sürmüştür.[12] Ar-

[8] Ferencz Otrokocsi Fóris, *Origines Hungaricae: Sev Liber, Quo Vera Nationis Hvngaricae Origo & Antiquitas, è Veterum Monumentis & Linguis praecipuis panduntur: Indicato hunc in finem fonte, tum vulgarium aliquot Vocum Hungaricarum, tum aliorum multorum Nominum, in quibus sunt: Scytha, Hunnus, Hungarus, Magyar, Jasz, Athila, Hercules, Ister, Amazon. &c. Opus hactenus desideratum* (Ex officinâ Leonardi Strik bibliopolae, 1693), 285,286.

[9] Johann Eberhard Fischer, *Qvaestiones Petropolitanae: I. De origine Ungrorum. II. De origine Tatarorum. III. De diversis Shinarum imperatoris nominibus titulisque. IV. De Hyperboresis* (Impensis Dieterichiansis, 1770), 38.

[10] Daniel Cornides, *Commentatio de religione veterum Hungarorum* (Vienna: Stahel, 1791), 23; Ferenc Kállay, *A Pogány Magyarok Vallása* (Pest: Lauffer - Stolp, 1861), 251–257; Schmidt, 'Isten És Ördög', 99; Munkácsi, *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben, 1.*, 378,379; Harmatta, 'Iráni Nyelvek Hatása Az Ősmagyar Nyelvre', 73; Rédei, 'Isten szavunk eredete'; Katz, *Studien Zu Den Älteren Indoiranischen Lehnwörtern in Den Uralischen Sprachen*, 181.

[11] Pál Hunfalvy, 'Magyar Mytliologiai Adatok És Egyéb', *Nyelvtudományi Közlemények* 12 (1875), 85.

[12] Ignaz Aurelius Fessler, *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen: Die Ungern unter Herzogen und Königen aus Arpad's Stamme.* (Leipzig : Gleditsch: bey Johann Friedrich Gleditsch, 1815), 1/340.

nold İpolyi da Macar dilinin yüce varlığın adını ifade etmek için yabancı bir kelimeyi benimsemiş olmasının inanılması güç olduğunu, böyle bir kavramın Macarlar arasında zaten var olması gerektiğini ve kendi dilinde aslında "*tanrı*" anlamına gelmeyen bir yabancı kelimeyle (Kaldece *eşta*, Farsça *ateş*) değiştirilmiş olmasının şaşırtıcı olduğundan Keldani – Pehlevi alıntılamayı reddetmekte ve Fessler ile aynı görüşte olduğunu ifade etmektedir.[13]

András Róna-Tas'a göre, Hatti dilindeki Güneş Tanrısı ismi "*Estan*", Hititçede "*İstanu*" biçimine evrilmiş, Kafkasya ve Hazarlar aracılığıyla da Macarlara geçmiş olmalıdır.[14] Péter Veres, Hatti "*Estenu*" ve "*İsten*"in etimolojik olarak bağlantılı olabileceğini düşünmektedir. Ancak o, bu kelimenin Macarcaya; Çerkesçe veya Osetçe aracılığıyla aktarılmış olduğu kanaatindedir.[15] Vilmos Voigt, bu teorinin dilbilimsel olarak mümkün olduğunu ancak tarihsel ve kültürel açıdan sorunlu olarak değerlendirmiştir.[16]

Josef Budenz, Keldani – İran gibi teorileri reddederek *İsten* kelimesinin Fin-Ugor kökenli olduğunu ileri sürmektedir. Budenz, Fin, Lap ve Vogullarda Tanrı'nın baba olarak ifade edildiğini ve *İsten'in* kökeninin Fin *isä*, Eston *iza*, Lap *acce* (baba) gibi *ős – is* (Mac. baba) kelimesinden geldiğini belirtmektedir. Tıpkı diğer Fin-Ugor halklardaki gibi (Fin *ukko*, Vogul *tarom-aze, tarom-jäukve*), Macarca "*İsten*" kelimesi de benzer şekilde *"gök baba, büyük baba"* gibi bir anlam taşıyor olabilir.[17] János Steuer, Gedeon Mészöly, Geza Barczi, Loránd Benkő ve Éva Lőrinczy da Budenz'in görüşünü destekleyerek Fin-Ugor kökeninden yana yer almışlardır.[18] Rajmond Vasverő ise Çeremiş (Mari) dilinden *iste* (yaratmak, yapmak) fiilini "yaratıcı" olarak Macarca *İsten* kelimesine bağlamaktadır[19].

[13] Arnold Ipolyi, *Magyar mythologia* (Budapest: Zajti F., 1854), 1,2.

[14] Róna-Tas, *A Honfoglaló Magyar Nép*, 159.

[15] Veres, 'Ősmagyarok a Kaukázus Előterében, Különös Tekintettel Bálint Gábor Kaukazológiai Munkásságának Tükrében', 124.

[16] Vilmos Voigt, 'A Magyar Ösvallás I', *Ethnographia* 108 (1997), 380.

[17] József Budenz, *Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1873), 824–825.

[18] János Steuer, 'Isten', *Magyar Nyelvőr* 16/8 (1887), 337–343; János Steuer, 'Még Egyszer 'isten'', *Magyar Nyelvőr* 17/12 (1888), 536–540; Gedeon Mészöly, 'Az Esküszik Szó Eredete', *Nép És Nyelv,* 1 (1941), 9; Benkő, *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára: H-Ó*, 2/242; Lőrinczy, *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*, 173; Bárczi Géza, *Magyar szófejtő szótár* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941), 138.

[19] Rajmond Vasverő, 'Isten', *Magyar Nyelvőr* 16/3/1887 (no date), 101.

Yukarıda bahsedilenlerin yanı sıra Péter Sára ve György Györffy tarafından öne sürülen Türkçe teorisi de bulunmaktadır. Sára, "*İsten*" kelimesinin kökenine dair tamamen Türk dillerine dayalı bir yaklaşım sergilemekte, bu kelimenin kökenini Türkçe içinde aramak gerektiğini belirterek bu bağlamda birkaç olası açıklama sunmaktadır. İlk olarak, kelimenin "*ışık*" veya "*aydınlık*" anlamına gelen "*ışın* (ışık, aydınlık)" ya da "*aydınlatan*" anlamındaki "*ıstm*" sözcükleriyle bağlantılı olabileceğini öne sürmektedir. Bunun yanı sıra, Farsça kökenli "*yezdan*" kelimesinin de Türkçedeki "*idi*" (efendi, tanrı) ve "*idim*" kelimeleriyle ilişkili olabileceğini ifade etmektedir. Sára ayrıca, "*istemek*", "*istida*" (dilekçe, talep) ve "*istinat*" (dayanak, destek) gibi kelimelerle de benzer bir etimolojik bağıntı kurulabileceğini belirtmektedir.[20] Györffy ise İstemi Kağan'ın Hazarların etkisiyle ilahlaştırılarak *İsten'e* dönüştüğünü ileri sürmektedir.[21]

Çeşitli etimolojik teoriler, "*İsten"* kelimesini Antik Mısır (*Isis*), Farsça (*ätes*), Sanskritçe (*Vishnu*), İbranice (*Yesch, Yehovah*), Latince (*ignis*) gibi terimlerle ilişkilendirmekte; ayrıca Adige-Kabardey, Oset, Sümer ve Asur dillerine de dayandırmaktadır.[22]

Bu konuda yürütülen bilimsel tartışmalar henüz kesin bir sonuca ulaşmamıştır. Bu bağlamda, Arnold Ipolyi'nin 1854 yılında dile getirdiği şu ifade güncelliğini korumaktadır: *"(İsten'in) kökeni ve anlamı belirsizdir ve dilbilimcilerimiz ile tarihçilerimiz bunu açıklığa kavuşturmak için uzun süredir çaba göstermektedirler."*[23]

2) Kaynaklarda Macarların Tanrı İnancına Dair İzler

Macarların Tanrı inancına ilişkin yazılı kaynaklar ne yazık ki sınırlı olup, mevcut bilgiler tatmin edici düzeyde değildir. Konuya dair en erken kayıtlar Müslüman coğrafyacılar tarafından aktarılmış olup, Latin kroniklerinde de doğrudan olmasa da dolaylı bazı bilgilere

[20] Sára Péter, *A magyar nyelv eredetéről másképpen: magyar-török rokon szavak szókapcsolatok* (Budapest: Arculat Bt., 1994), 97.

[21] Györffy György, *István király és műve* (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 29,59,364.

[22] Dezső Pais, *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 282–299; Rédei, 'Isten szavunk eredete'; Szendrei, *A 'Magyarok Istene'*.

[23] Ipolyi, *Magyar mythologia*, 1.

rastlanmakta, Bizans kaynakları önemli ipuçları sağlamaktadır. Ayrıca, Hıristiyanlık sonrası yürürlüğe giren Macar yasalarında ve yazılan Macar kroniklerinde de tartışmalı olmakla birlikte belirli çıkarımlarda bulunulabilecek unsurlar yer almaktadır.

a) Müslüman Coğrafyacılara Göre Macarlarda Tanrı İnancı

Macarların Hıristiyanlık öncesi inanışlarına dair en erken ve doğrudan bilgileri Müslüman coğrafyacılar aktarmaktadır. İlgili metinler, Macarların dini inanışlarına ilişkin önemli veriler sunmakla birlikte, bu bilgilerin aktarımı genellikle ikinci el kaynaklara dayandığı ve birbirinin aktarımı olduğu için eleştirel bir değerlendirmeyi gerektirmektedir. Ramazan Şeşen, István Zimonyi ve Mihály Kmosko gibi araştırmacıların çevirilerinden anlaşıldığı üzere Müslüman coğrafyacıların eserlerinde Macarların inanışları ile ilgili ortak husus onların ateş tapar olmalarıyla ilgilidir:

İbn Rüsteh (el-Aʿlâḳu'n-nefîse): "*Macarlar ateşe taparlar.*"[24]

Gerdîzî (Zeynü'l-ahbâr): "*Macarlar ateşperesttir.*"[25]

el-Bekrî (el-Mesâlik ve'l-memâlik): "*Macarlar putperesttir.*"[26]

Ebü'l-Fidâ (Taḳvîmü'l-büldân): "*Onlar ateşperesttir.*"[27]

Zimonyi, İbn Rüsteh ve Ebü'l-Fidâ'nın, Macarları tanımlarken *"ʿAbdat al-nīrān" (ateşperestler)* derken, el-Bekrî *"ʿabdat awthān" (putperestler)* şeklinde aktardığını belirtmekte ancak bu farklılığın bir kopyalama hatasından kaynaklanan yanlış bir yorumlama olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, Ebü'l-Fidâ tarafından aktarılan bilgiler, el-Bekrî'nin eserinin doğru bir nüshasını kullanmış olabileceğini göstermektedir; zira Ebü'l-Fidâ, orijinal metni koruyarak

[24] Mihály Kmoskó, *Mohamedán Írók a Steppe Népeiről. Földrajzi Irodalom I* (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 1/208; István Zimonyi, *Muszlim Források a Honfoglalás Előtti Magyarokról. A Dzsajháni-Hagyomány Magyar Fejezete* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 35; İbn Rüsteh, *El-A'Laku'n-Nefise Dünya Coğrafyası*, trans. Ali Fuat Eker (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 161; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020), 45.

[25] Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 88; Zimonyi, *Muszlim Források a Honfoglalás Előtti Magyarokról. A Dzsajháni-Hagyomány Magyar Fejezete*, 39.

[26] Mihály Kmoskó, *Mohamedán Írók a Steppe Népeiről. Földrajzi Irodalom I* (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 2/256.

[27] Zimonyi, *Muszlim Források a Honfoglalás Előtti Magyarokról. A Dzsajháni-Hagyomány Magyar Fejezete*, 41; Mihály Kmoskó, *Mohamedán Írók a Steppe Népeiről. Földrajzi Irodalom I* (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), 3/148.

"ateşperestler" ifadesini doğrulamıştır.[28] Kmoskó da Ebü'l-Fidâ'nın metninin, el-Bekrî'nin metniyle diğer tüm yönlerden kelimesi kelimesine örtüştüğünü ve bu durumda, yalnızca bu farklı okumadan hareketle, el-Bekrî'nin tanımlamasının tam anlamıyla güvenilir olmayabileceğini belirtmektedir. Bu tür metinsel sapmaların el yazmalarının kopyalanması sırasında meydana gelen olası yazım hatalarına veya yanlış yorumlamalara işaret edebildiğini ve dolayısıyla, el-Bekrî'nin aktardığı bilginin orijinal kaynağından sapma ihtimali göz önünde bulundurulması gerektiğini de ifade etmektedir.[29]

Konuyla ilgili önemli bir değerlendirme de Nyitrai tarafından yapılmıştır. Nyitrai'ye göre Gerdîzî'nin eserinde *"va majgariyân âtesparast-and"* ifadesi yer almaktadır. Ancak Nyitrai, bu bilginin Arapça bir kaynaktan, muhtemelen İbn Rüsteh'ten alındığını ve orijinal ifadenin *"va majgariyya 'abdat ul-nīrān"* olduğunu belirtmektedir, Arapça *"nīrān"* teriminin hem *"nār" (ateş)* hem *de "nūr" (ışık, parlak yıldız, güneş ve ay)* kelimelerinin çoğul hali olduğunu vurgulamaktadır. Bu doğrultuda, ilgili ifadenin *" Macarlar ateşperesttir"* olarak değil, aslında *"yıldızlara tapanlar"* veya *"güneşe ve aya tapanlar"* şeklinde çevrilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.[30]

Bu değerlendirmelere ek olarak, Müslüman coğrafyacıların Avrasya'daki göçebe Türk toplulukları hakkında verdiği benzer bilgileri örnek gösterebiliriz.[31] Buna göre, Türklerde ateşin arındırıcı gücüne duyulan inanç açıkça görülmektedir. Bu anlayışın somut bir yansıması, İstemi Kağan'ın otağını ziyaret eden Bizans elçisi Zemerkos'un karşılaştığı ritüel de izlenebilmektedir.[32] Türklerde bu gelenek, daha sonraki dönemlerde de varlığını sürdürmüş ve ateşin

[28] Zimonyi, *Muszlim Források a Honfoglalás Előtti Magyarokról. A Dzsajháni-Hagyomány Magyar Fejezete*, 244.

[29] Kmoskó, *Mohamedán Írók a Steppe Népeiről. Földrajzi Irodalom I*, 2007, 3/148, dipnot 166.

[30] Nyitrai, 'A Magyar Őstörténet Perzsa Nyelvű Forrásai', 72.

[31] Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 81.

[32] Kavimlerinden başka bazıları da kendilerini teşhir ettiler ki, bunların meş'um kovucuları (uğursuz, kötü ruhları kovanların) elebaşları oldukları söyleniyor, bunlar Zemerkos ve adamlarının yakınlarına kadar geldiler. Onların getirdikleri bütün yol eşyalarını alıp ortaya yığdılar. Sonra buhur ağacının dallarıyla bir ateş yaktılar, İskit dilinde birkaç barbarca sözcük mırıldandılar, çanlar (ziller) ve davullarla yol eşyalarının üzerinde gürültü koparırken, daha çıtırdamakta olan yanan buhur ağacının dallarını etrafa taşıdılar, cinnet getirirmişçesine el kol hareketleriyle kötü ruhları defeder gibi göründüler. Çünkü inandıklarına göre, kötü ruhlar böylece başka bir yere saptırılacaklardı. Artık, inandıklarına gibi, kötüleri zapt ettikten sonra, bizzat Zemerkos'u ateşten geçirdiler, çünkü böylece kendilerini de arındırdıklarına inanıyorlardı. Ali Ahmetbeyoğlu, 'Bizans Tarihçisi Menandros'ın Türkler (Gök- Türkler) hakkında Verdiği Bilgiler', *Tarih Dergisi* 50 (2009), 17.

arındırıcı gücüne olan inanç canlılığını korumuştur.[33]

Müslüman gözlemciler Türklerde ve Macarlarda ateşin arındırıcı etkisine dair gördükleri bu tür uygulamaları değerlendirirken ateşin sembolik ve ritüel işlevini tam olarak kavrayamamış, dolayısıyla yorumlarında yanıltıcı ya da yüzeysel değerlendirmelere yer vermişler, gözlemledikleri bu ritüelleri ateşe tapma olarak algılamışlardır. Minorsky de benzer bir görüş ifade ederek Kırgızların ölüleri yakmalarının Müslümanlar gözünde ateşperestlik olarak algılandığını, hatta bu yüzden Rusları (Norsemen) bile Magici (Zerdüşt) olarak tanımladıklarını belirtmiştir."[34] Bu konuda doğru bir yorumlamayı Teofilaktos Simokates yapmıştır:

"Türkler ateşi olağanüstü derecede onurlandırırlar, havaya ve suya saygı gösterirler ve yeryüzünü överler; ancak yalnızca göğü ve yeryüzünü yaratanı tanrı olarak kabul eder ve ona taparlar. Ona at, sığır ve koyun kurban ederler ve onların inancına göre geleceği yorumlayıp kehanette bulunan rahipleri vardır."[35]

Ateş kültünün, Türklerde köklü bir olgu olarak yer aldığından bahsetmiştik. Ancak Türklerdeki ateş kültü, Zerdüştlük'ten temel işlev farklılıklarıyla ayrılmaktadır. Zerdüştlük'te ateş, tapınmanın merkezi bir objesiyken Türk inancında ateş, arınmanın ve korunmanın bir aracı olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda ateş, Türk mitolojisinde yalnızca arındırıcı bir güç değil, ailenin koruyucusu ve ocak kültünün bir parçasıdır ve ocakta bulunan ateşin bir hamisi vardır. Zira, Zerdüştlükte ateşin aile ocağı koruyucusu olarak bir işlevi bulunmaz ve ateş ruhunun antropomorfik bir varlık olarak tasavvur edilmesi bu inanca yabancıdır. Tüm bu unsurlar, Türk ateş kültünün bağımsız bir yapıya sahip olduğunu ve İranî inanç sistemlerinden temel farklılıklar taşıdığını ortaya koymaktadır.[36]

[33] Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil (İstanbul: Dergah Yayınları, 2011), 233–235.

[34] V. Minorsky, 'Tamīm Ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 12/2 (1948), 296, not 3.

[35] Theophylact Simocatta, *The History of Theophylact Simocatta: An English Translation with Introduction*, trans. Michael Whitby - Mary Whitby (Oxford: Oxford University Press, 1986), 119.

[36] Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, 32; Ünver Günay - Harun Güngör, 'Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi' (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021), 69; Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2 - Kutsal Dişi, Mitolojik Ana, Umay Paragidmasında İlkel Mitolojik Kategoriler, İyeler* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 120–122.

Ateşin Macarlar arasında da Türklerdeki gibi benzeri koruyucu, arındırıcı işlevlerini ve ocak kültü ile ilişkisini görebilmekteyiz. Ateş yakma ritüeli, Macarlar arasında kötü ruhları uzaklaştırma ve arınma amacı taşıyan ve takvim bayramları ve yaşamın dönüm noktalarında icra edilen önemli bir uygulamaydı. Halk, kamusal alanlarda veya meralarda yakılan büyük ateşler etrafında, törensel eylemler gerçekleştirirdi. Szent Iván Gecesi (Vaftizci Yahya), bu geleneğin en belirgin örneklerinden biri olup, bu gecede halkın büyük ateşler etrafında dans ettiği ve ateşin üzerinden atladığı bilinmektedir.[37] Macar halk inanışları arasında ateşin temizleyici – iyileştirici özelliği ile ilgili birçok örnek de mevcuttur: "*Eğer bir çocuk nazara uğramışsa, belirli dallardan yakılmış ateşin dumanı üzerine tutulmalı veya yanında kaynatılan su ile yıkanmalıdır."*[38]

Düğün Ateşi *(Lakodalmi Tűz)* ve Şafak Ateşi (*Hajnáltűz)*, olarak adlandırılan ve ateşin üzerinden atlayarak bir tür arınma ve bereket ritüeli olarak gerçekleştirilen tören ise bizlere, ateşin ocak ve ailenin koruyucusu olarak işlev gördüğünü açıkça göstermektedir.[39] Benzer şekilde Macar halk inanışlarında ocağın bir hamisinin de olduğu görülmektedir. Bunun izleri, ateşe odun atma, yiyecek sunma ve aksi halde ateşin kızacağına inanılması gibi halk inanışlarına yansımaktadır. Csallóköz bölgesi halk inancına göre, ateş üflüyormuş gibi yanarsa, bu öfke veya toz fırtınası anlamına gelir ve evin hanımı ateşi yatıştırmak için, içine ekmek parçası veya un atarak *"Komşuya git"* der.[40] Ateş öfkelenmesin, evden kaçıp gitmesin ve zarar vermesin diye düzenli olarak beslenir. Eğer ateşin aç veya susuz olduğunu düşünürlerse, içine çeşitli şeyler dökülür.[41]

Yukarıdaki örnekler, Macar halk inanışlarında Türklerdekine benzer bir ateş kültünün

[37] Imre Németh, *Magyar Néprajzi Lexikon*, ed. Ortutay Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 'Tűzgyújtás'.

[38] Ipolyi, *Magyar mythologia*, 196.

[39] Erzsébet Györgyi - László Maácz, *Magyar néprajzi lexikon*, ed. Ortutay Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 'Lakodalmi tűz', 3/396; Ipolyi, *Magyar mythologia*, 197.

[40] Ipolyi, *Magyar mythologia*, 199.

[41] Ferenc Gönczi, *Göcsej s Kapcsolatosan Hetés Vidékének És Népének Összevontabb Ismertetése* (Kaposvár: Szabó Lipót Nyomdája, 1914), 192.

bulunduğunu göstermektedir. Ateşin temizleyici, koruyucu ve ocak kültüyle bağlantılı bir unsur olarak görülmesi ve bir hamisinin olduğuna inanılması, iki kültür arasında ortak bir değer sistemine işaret eder. Bu çerçevede Macar ateş kültü, Türk ateş kültüyle benzerlikler taşımakla birlikte, tapınılan bir unsurdan ziyade ritüelistik ve işlevsel bir uygulama niteliği sergiler. Dolayısıyla Macarların erken dönem inançlarına dair Müslüman coğrafyacıların aktarımları filolojik açıdan dikkatle değerlendirilmelidir; bu bilgiler ancak etnografik ve arkeolojik verilerle desteklendiğinde daha sağlıklı yorumlara imkân verir.

Müslüman coğrafyacıların Macarları ateşperest olarak tanımladıklarına dair bulgulara ek olarak, bu konuya ilişkin literatüre sonradan önemli bir katkı daha yapılmıştır. Bu katkı, el-Bekrî'nin eserinin sonraki edisyonlarında ortaya çıkarılmış ve değerlendirmeye alınmıştır. Böylece, Macarların erken dönem inanç sistemi hakkındaki İslam kaynaklı anlatılara dair bilgi birikimi hem içerik hem de kaynak çeşitliliği açısından daha da zenginleşmiştir:

Onlar, Yüce Tanrı'dan başka hiçbir tanrıya inanmayan bir halktır. Göğün Efendisi'ne inanırlar ve O, tek mutlak kudret sahibidir. Domuz eti yemekten kaçınırlar ve (kurban sunarak) adaklarını yerine getirirler. İçlerinden birinin önüne yemek konduğunda ateş yakar, ardından ekmeğin ve yemeğin en iyi kısmını alarak ateşe atar, bu sırada en çok sevdiği koruyucu ruhun (patronunun) adını söyler. Dumanın göğe yükseldiğine ve Yüce ve Büyük Tanrı'nın huzurunda ölü adına saklandığına, böylece Tanrı'nın o kişiye lütufta bulunduğuna inanırlar.[42]

Kmoskó ve Zimonyi'den alınan bu veri Macarlarda Türklerdeki gibi bir Gök-Tanrı inancına dair değerli bilgiler sunmakta, Teofilaktos Simokates'in Türkler hakkında verdiği bilgiler ile de büyük ölçüde uyuşmaktadır.

[42] Kmoskó, *Mohamedán Írók a Steppe Népeiről. Földrajzi Irodalom I*, 2000, 2/258; Zimonyi, 'A New Muslim Source on the Hungarians in the Second Half of Tenth Century'; Zimonyi, 'Muszlim Források a Korai Magyarok Hitvilágáról', 162 Zimonyi, el-Bekrî'nin günümüze ulaşan orijinal metninde al-Unqalus başlığı altında coğrafi tanımlamalar mevcut olmakla birlikte Macarların tek bir Tanrı'ya inandıkları, domuz eti yemekten kaçındıkları, ateşe sunular yaptıkları ve dumanın Tanrı'ya ulaştığına inandıkları şeklindeki özel dinî ve ritüel anlatımın yer almadığını belirtmektedir; bunun yerine bu pasajın tamamı, 15. yüzyılda yazılmış olan el-Himyârî'nin coğrafya sözlüğü Kitāb al-Rawḍ al-Miʿṭār adlı eserinde yer almaktadır ve bu bilginin, el-Bekrî'nin günümüze ulaşmayan bir varyantından geldiğini ifade etmektedir. Bu nedenle Zimonyi, Van Leeuwen ve A. Ferre tarafından hazırlanan Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik'in (1992), eleştirel edisyonunda el-Himyârî'ye ait söz konusu pasajın yalnızca köşeli parantez içinde yer yer aldığını, metin güvenilir bir şekilde yalnızca el-Himyârî'nin eserinde korunduğunu, ancak muhtemelen artık kaybolmuş olan el-Bekrî'nin bir versiyonundan kopyalandığını ifade etmektedir(Zimonyi 2004, 2022:157-168).

b) Bizans Kaynaklarında Macarların Tanrı İnancına Dair İzler

Macarlara dair en önemli Bizans kaynaklarından biri VII. Konstantinos Porphyrogennetos'un De Administrando Imperio adlı eseridir. İmparator, Macarlar hakkındaki bilgilerini büyük ölçüde birinci elden edinmiş; Macar elçileriyle düzenli temas kurmuş ve Árpád'ın torunu Termacsu'dan doğrudan dinleyerek kayda geçirmiştir. Bu eser, Macarların Kuzey Karadeniz bölgesindeki erken tarihine dair değerli veriler sunmakla birlikte, inanç sistemlerine ilişkin dolaylı fakat anlamlı gözlemler de içerir. Nitekim Hıristiyanlık öncesi Macar inanç dünyasında, Türk kültür çevresinde de görülen gökteki yüce Tanrı inancı ile kut kavramına dair izler, eserde dikkat çeken unsurlar arasında yer alır.[43] Bu bağlamda, eserde yer alan veriler, Macar ve Türk inanç sistemleri arasındaki ortak kozmolojik unsurları ortaya koyması bakımından özel bir öneme sahiptir.

Türk kavimlerinde tahta çıkma sırasında, kağanın bir keçe veya halı üzerine koyulup havaya kaldırılması geleneksel bir uygulamaydı. Bu uygulamaya Göktürkler, Hazarlar, Toba ve Hitaylarda rastlanmaktadır.[44] Bu çerçevede *kut* terimi, Türk kozmolojisinde önemli bir kavram olarak öne çıkar. Kut, siyasî iktidarın meşruiyetini Tanrı'dan alan ilahî bir yetki biçimi olup, evrenin, toplumun ve bireysel kaderin düzenleyicisi olarak görülen Gök-Tanrı'ya dayandırılır. Gök-Tanrı, yaratıcı ve mutlak kudret sahibi bir Tanrı olarak kavramsallaştırılmıştır. İktidarın kaynağının Tanrı'ya dayandırılması anlayışı Hun dönemine kadar uzanmakta; Mete'nin hükümdarlığı da bu ilahî iradeyle meşrulaştırılmaktadır. Bu bağlamda kut, Tanrı'nın hükümdara bahşettiği seçilmişlik ve yönetme gücünün simgesidir. Nitekim Bilge Kağan Yazıtı'nda yer alan *"Kut'um olduğu için Kağan oldum"* ifadesi, bu anlayışın açık bir yansımasıdır.[45]

Benzer bir *kut* inancının, yani gökteki Tanrı'nın inayetiyle siyasi otoritenin meşrulaştırıldığı anlayışının, Hıristiyanlık öncesi Macarlar da mevcut olduğu *De Administrando Imperio*

[43] Gyula Moravcsik, *Constantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio* (Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967).

[44] Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı* (Ankara: Başbakanlık Bassımevi, 1982), 65.

[45] Günay - Güngör, 'Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi', 53,54.

adlı eserde dolaylı biçimde izlenebilmektedir. İmparator, Macarların Peçenekler karşısında uğradıkları yenilginin ardından liderlik yapılarında bir dönüşüm yaşandığını belirtir ve mÁrpád'ın, Hazarların *zakanon'u* doğrultusunda kalkan üzerinde yükseltilerek bey ilan edildiğini aktarır.[46] Bu ritüel, yalnızca siyasi bir uygulama değil, aynı zamanda göksel bir meşruiyetin sembolik ifadesi olarak değerlendirilebilir. Macar liderinin Hazar geleneğiyle paralel şekilde, ilahî iradenin bir temsili olarak topluluk önünde yüceltilmesi, Macar siyasi kültüründe de Tanrı'dan gelen bir yönetme kudretinin — Türklerdeki *kut* anlayışına benzer biçimde — geçerli olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla bu anlatı, Macarların erken dönem iktidar yapılarında göksel onayla temellenen bir otorite algısının izlerini taşıması bakımından dikkat çekicidir.

Bu inanca paralel bir şekilde, Türkler yalnızca Kağan'ın değil, tüm devletin kaderinin de Tanrı'nın iradesine bağlı olduğuna inanırlardı. İktidar değişimleri, zaferler, mağlubiyetler ve hatta salgın hastalıklar Tanrı'nın *kut'u* vermesi ya da geri almasıyla açıklanırdı. Kağan, Tanrı'nın himayesiyle tahta çıkar, ancak halk bu ilâhî düzene ihanet ederse Tanrı gazabını gösterirdi. Göktürklerin bağımsızlığı da Tanrı'nın iradesiyle olmuş, ancak halk Kağan'ı terk edince Tanrı onları cezalandırmıştır. Bu bağlamda Tanrı, *kut* aracılığıyla Türk milletinin geleceğini yönlendiren yüce bir varlık olarak görülürdü.[47] Bu doğrultuda Álmos'un da *kutunu* kaybetmesinin bir sonucu olarak ritüel bir ölümün kurbanı olduğu değerlendirilebilir. Tanrı ile iletişim kuran ve halkını koruyan "*künde*" pozisyonundaki Álmos'un, Peçenek yenilgisi sonrasında yaşanan yurt kaybı ve/veya yaşı (tahmini 75 civarı) nedeniyle bu kutsal görevi sürdüremediği, dolayısıyla *kutunu* yitirdiği düşünülmüş ve bu sebeple Transilvanya'ya giremeden ritüel bir ölümle görevden alınmıştır.[48]

[46] Moravcsik, *De Administrando Imperio*, 171–173.

[47] Günay - Güngör, 'Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi', 54.

[48] Gyula Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century* (Szegedi Középkorász Műhely, 1996), 191,192; Gyula Kristó, *Háborúk és hadviselés: Az árpádok korában* (Szeged: Szukits Könyvkiadó, 2003), 11–14.

Bu benzerlikler, Hıristiyanlık öncesi Macar inanç sisteminde Tanrı kavramının yalnızca teolojik bir varlık değil, aynı zamanda varoluşsal düzenin merkezinde yer alan aşkın bir güç olarak deneyimlendiğini göstermektedir. Gökte konumlandırılan yüce Tanrı, bireyin dünyayı, toplumu ve kendi varlığını anlamlandırmasında temel bir referans noktası olmuştur. Bu anlayış, Gök Tanrı inancıyla yapısal paralellikler taşır; her ikisinde de Tanrı, semavi bir mekânda düşünülen, evrenin düzenini ve toplumsal meşruiyeti sağlayan tekil bir güçtür. Dolayısıyla söz konusu Tanrı tasavvuru, göksel nitelikli tektanrıcı bir inanç modeline işaret eder. Nitekim Hıristiyanlık öncesi Macar inançlarında da Tanrı, doğrudan tapınmadan çok, evrendeki düzenin, siyasal otoritenin ve bireysel kaderin aşkın belirleyicisi olarak anlam kazanmıştır. Bu durum, eski Macarların kutsalı kavrayış biçimlerinin çoktanrıcı sistemlerden farklı olarak bütüncül ve merkezî bir Tanrı anlayışına, yani tektanrıcılığa yöneldiğini ortaya koymaktadır.

c) Latin Kaynaklarda Macarlarda Tanrı İnancına Dair İzler

Latin kronikleri, Macarlar hakkında doğrudan yaşadıkları deneyimler ve antik tarihçilerin eserlerine dayanarak bilgi aktarmıştır. Bu kronikler, Macar siyasi ve askeri tarihinin erken yazılı kaynakları arasında yer alırken, aynı zamanda geleneksel dini inançları ve kültürel yapıları hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır.

Macarların Hıristiyanlık öncesi inanç sisteminde politeizmin izlerine dair kanıt olarak gösterilen önemli bir kayıt Merseburglu Thietmar'ın eserinde yer alır. Thietmar, *"Hem Yüce Tanrı'ya hem de çeşitli sahte tanrılara kurban sundu. Rahipler bu şekilde yaptığı için serzenişte bulunnunca, yine de kendisine güç ve zenginlik getirdiği için bu uygulamasını devam ettirdi."*[49] diyerek Géza'nın Hıristiyan olduktan sonra bile sahte olarak nitelendirdiği birçok tanrıya kurban sunduğunu belirtir. Bu hususata, Mihály Horváth Macarların eski inançlarının "*putperestlik*" ola-

[49] *Ottonian Germany: The Chronicon of Thietmar of Merseburg*, trans. David A. Warner (Manchester: MUP, 2001), 364.

rak tanımlanmasının tarihsel bir yanılgı olabileceğini, Hıristiyan kaynakların, kendi inanç sistemleriyle uyuşmayan her ritüeli otomatik olarak "*putperestlik*" olarak değerlendirdiğini belirtmiştir. Bu da Macarların geleneksel dini inanışlarını yanlış bir şekilde yorumlamaya yol açmış olabilir.[50]

Casus Sancti Galli adlı başka bir Latin kronikte anlatılan bir olay da Macarların Hıristiyanlık öncesi inançlarına dair dikkat çekici sahnelerden biridir. Macarlar Aziz Gallen Manastırı'na yaptıkları saldırı sırasında manastırın avlusunu ele geçirerek zengin sofralar kurmuş, içlerinden Heribald adındaki Hıristiyan esir de kendi anlatımına göre, hayatında ilk kez bu kadar çok yemekle doymuştur. Macar savaşçıları, gelenekleri gereği sandalyeler olmadan yeşil otlar üzerine oturarak yemeklerini yerken, "*şarapla coştuklarında, hepsi tanrılarına korkunç bir şekilde bağırmaya başlamış ve rahip ile aptallarını (Heribald) da aynısını yapmaya zorlamışlardır.*"[51] Bu anlatım, ilk bakışta Macarların çoktanrılı bir inanç sistemine sahip olduklarını gösteriyor gibi görünebilir. Ancak, *Casus Sancti Galli*'de yer alan "*tanrılara korkunç şekilde bağırmak*" gibi ifadeler, Mihály Horváth'ın da belirttiği üzere, Macarların dinsel törenlerini anlamaya çalışmak yerine onları abartılı, tuhaflaştırılmış ve olumsuz bir şekilde yansıtma eğiliminin bir örneği olabilir. Bahsedilen ritüel, Macarların o dönemdeki doğaüstü varlıklarla kurduğu iletişim biçiminin Hıristiyan anlatıcı tarafından küçültücü ve yabancılaştırıcı bir dille aktarılmasıdır. Hıristiyan kronik yazarının bu sahneyi, Hıristiyanlık dışındaki bir inanç sistemini karikatürize ederek sunması, Macarların geleneksel dini yaşamı hakkında doğrudan değil, yalnızca kendi inanç ölçütlerine göre biçimlenmiş, dışlayıcı bir bakış açısı sunduğunu göstermektedir.

[50] Horváth, *Horváth Mihály Kisebb Történelmi Munkái*, 1/98,99.

[51] János Horváth, 'Ekkehard: Sankt Gallen-i történetek', *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról: Kortársak és krónikások híradásai*, ed. György Györffy (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 224.

d) Macar Kroniklerinde Tanrı İnancına Dair İzler

Macarların Hıristiyanlık öncesi inanç dünyasına dair yazılı kaynaklardan biri de, Macar kroniklerinde yer alan anlatılardır. Bu kronikler, Tanrı anlayışına, dini ritüellere ve halkın kutsal mekânlara yönelik tutumuna dair dolaylı izler sunmaktadır.[52] Ancak bu belgelerdeki bilgiler dikkatli bir şekilde ele alınmalıdır çünkü kroniklerin yazarları aktardıkları bilgileri Hıristiyan doktrinleri çerçevesinde yorumlamışlar, ayrıca kendilerinden önceki Latin kronikleri kullandıkları gibi dönemlerindeki sözlü geleneklerden ve efsanelerden de yararlanmışlardır.

Anonymus: Daha sonra Prens Álmos ve adamları, Ung Kalesi'ne girerek ölümsüz tanrılara (diis inmortalibus) büyük kurbanlar sundular ve dört gün boyunca şölen yaptılar.[53]

Anonymus'un Macarların Karpat Ovası'na yerleşimleri sırasında yaptıkları törenlerden söz ederken kullandığı *"Ölümsüz tanrılara büyük kurbanlar sundular"* ifadesi, ilk bakışta Macarların politeist bir anlayışa sahip oldukları şeklinde yorumlanabilir. Ancak burada kurban sunulan tanrıların kimlikleri veya nitelikleri açıkça belirtilmemektedir. Diğer kaynaklarda Macarların kuyuların yanında kurban kestikleri, ağaçlara, çeşmelere ve taşlara adakta bulundukları bilinmektedir ki bu tür uygulamalar politeizm olarak tanımlanamamaktadır. Bu hususta detaylı değerlendirme aşağıda yapılmıştır.

Anonymus'un eserinin farklı yerlerinde artık çoğul değil tekil Tanrı'dan bahsettiği görülmektedir. Bunu şu ifadelerinde görebilmekteyiz:

"Tanrı'nın onlara büyük bir zafer verdiğini...; Yardımcısı tüm Varlıkların Tanrısı olan Prens Árpád savaş için giyindi; Tanrı onlara büyük bir zafer verdi; Ve Tanrı'nın lütfu onlardan

[52] Bu çalışmada değerlendirmeye alınan veriler, Macar kroniklerinde yer alan "Tanrı" inancına dair doğrudan ya da dolaylı göndermeleri içermektedir. Ancak incelenen kısıtlı metinler, kroniklerin tamamını kapsamakta değildir; yalnızca Hıristiyanlık öncesi döneme ait Macar tarihinin anlatıldığı bölümlerde, dönemin Macar topluluğuna atfedilen "*Tanrı*" kavramı ve kullanımıyla sınırlı tutulmuştur. Dolayısıyla, Hıristiyanlaşma süreciyle birlikte şekillenen Tanrı anlayışını yansıtan pasajlar bu incelemenin kapsamı dışında bırakılmış, odak noktası Hıristiyanlık öncesi dönemdeki inanç yapılarının izini sürebilecek terminolojik kullanımlara yöneltilmiştir.

[53] Janos M. Bak et al. (eds.), *Anonymus, Notary of King Bela: The Deeds of the Hungarians; Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament Upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars* (Budapest ; New York: CEU Press, 2010), 36,37.

önce yürüdüğü için; çünkü Tanrı, komşu ülkelerin tüm hazinelerini onların ellerine vermişti; ki Tanrı'nın onlara nasıl bir zafer verdiğini..."[54].

Yukarıdaki ifadeler, *Gesta Hungarorum*'un Macarlar arasında tek tanrı inancının varlığına işaret ettiği şeklinde yorumlanabilir; ancak eser Macarları Hıristiyan olmaya yazgılı bir topluluk olarak tasvir etmeye çalışmakta ve anlatıyı ilahi kurtuluş tarihi (*salvation history*) çerçevesine oturtarak sunmaktadır. Anonymus'un bu yaklaşımının başarılı olduğunu ifade eden Veszprémy, eserin XIII. yüzyılın sonlarında Kézai Simon tarafından benimsenmesi ve ardından *Nemzeti Krónika*'da (Ulusal Kronik) tekrar edilmesiyle Macar tarih yazımında köklü bir yer edindiğini belirtmektedir.[55]

Anonymus ayrıca Macarların bir dağın zirvesinde *"at kurban ettikleri"* bir törenden: *"Daha sonra bu üç lord, dağın zirvesinden insan gözünün görebildiği kadar her yönde toprakları seyrederek, onu tarif edilemez derecede çok sevdiler ve orada pagan âdetine göre büyük bir kutlama yaptılar, en semiz atı kurban ettiler"*[56] diye aktararak söz eder. Anonymus'un aktardığı bu sahne, Hıristiyanlık öncesi Macarların kurban ritüellerine dair dolaylı fakat önemli bir ipucu niteliğindedir. Dağın zirvesinde en semiz atın kurban edilmesi, yalnızca toplumsal bir şölen değil, aynı zamanda kozmik düzene yöneltilen bir ritüel olarak anlaşılabilir. Bu uygulama, Türk halklarında belgelenen ve özellikle Gök Tanrı'ya yönelik olarak dağ zirvelerinde gerçekleştirilen "beyaz at kurbanı" geleneğiyle yapısal paralellikler taşır. Tanrı'ya sunulan sembolik adak pratiğinin hem kutsal bir mekân olan dağ zirvesinde hem de toplumun en kıymetli hayvanı at aracılığıyla yapılması, Macar inanç dünyasında Tanrı'nın göksel ve aşkın bir varlık olarak konumlandırıldığını gösterir. Böylece bu anlatı, kurbanın yalnızca törensel bir görev değil, Tanrı ile toplum arasındaki kutsal bağın yeniden kurulduğu ritüel bir eylem olduğunu ortaya

[54] Bak et al., *Anonymous and Master Roger*, 58,59;82,83;94,97;100,101;104,105.

[55] Laszlo Veszpremy, 'More Paganismo'. Reflections on Pagan and Christian Past in the Gesta Hungarorum (GH) of the Hungarian Anonymous Notary', *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery. Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c.1070–1200)*, ed. Ildar H. Garipzanov (Turnhout: Brepols Publishers, 2011), 201.

[56] Bak et al., *Anonymous and Master Roger*, 44,45.

koymaktadır.

Simon Kézai: "Macarlar, Hıristiyanlığa geçip vaftiz edilmeden önce, kamptaki tellallar Macar ordusunu aşağıdaki şekilde toplanmaya çağırırdı: "Bu, Tanrı'nın ve Macar halkının sözüdür: Şu gün, şu yerde, her silah taşıyan adam eksiksiz olarak toplanmalı, topluluğun kararlarını dinlemeli ve onlardan talimat almalıdır." Eğer biri geçerli bir gerekçesi olmadan bu buyruğa karşı gelmeye cesaret ederse, İskit yasaları gereği ya ikiye biçilerek öldürülür ya umutsuz duruma maruz bırakılır ya da topluluğun kölesi olmaya mahkûm edilirdi."[57]

Burada *"Vox Dei et populi Hungarici" (Tanrı'nın ve Macar halkının sözü)* şeklinde formüle edilen bu anlayış, siyasal otoritenin ilahi bir temele dayandığını ve halkın yönetime itaatiyle bu düzenin kutsallık kazandığını vurgular. Bu noktadan hareketle, Hıristiyanlık öncesi dönemde dahi göksel bir düzen tasavvurunun var olduğu ve toplum yapısının Tanrı'nın iradesine uygun biçimde şekillendiği ileri sürülebilir. Ancak, söz konusu ifadenin Kézai tarafından Hıristiyanlık öncesi döneme ait tektanrıcı bir inanca gönderme amacıyla kullanıldığını söylemek pek mümkün görünmemektedir. Zira Kézai'nin burada Latin literatüründe yaygın biçimde yer bulan klasik bir deyime, *"Vox populi, vox Dei"* (Halkın sesi Tanrı'nın sesidir),[58] atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır. Benzer bir ifade, IV. Béla'nın Papa IV. Innocentius'a gönderdiği mektupta da yer almaktadır: *"et ut laicaliter, seu vulgariter loquamur, vox populi est vox Dei, et fama vulgi speciem obtinet prophetiae"* (Ve dünyevi ya da halk diliyle konuşacak olursak, halkın sesi Tanrı'nın sesidir ve halk arasında dolaşan söylenti kehanet görünümü kazanmıştır.)[59] Ayrıca, Kézai'nin Macarların atalarına atfen sözünü ettiği İskit yasası (*lex Scitica*) ve bu yasalara göre uygulandığını belirttiği cezaların, Macar geleneklerinde yer almadığı; aksine, Kézai'nin açıkladığı bu üç cezanın örneklerinin Roma hukukunda bulunduğu da belirtilmiştir.[60] Bu örnekler

[57] Simon Kézai, *Gesta Hungarorum: The Deeds of the Hungarians*, ed. László Veszprémy - Frank Schaer (Budapest; New York: CEU Press, 1999), 28–31.

[58] Hans Walther, *Proverbia Sententiaeque Latinitatis Medii Aevi ; Lateinische Sprichwörter Und Sentenzen Des Mittelalters in Alphabetischer Anordnung* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1963), 5/919, no. 34182.

[59] Georgius Fejér, *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus Ac Civilis* (Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829), 4/2/145.

[60] Jenő Szűcs, 'Theoretical Elements In Master Simon Of Kéza's Gesta Hungarorum', *Simon Kézai, Gesta Hungarorum: The Deeds of the Hungarians*, ed. László Veszprémy - Frank Schaer (New York: CEU Press, 1999), LXXX–LXXXII.

ışığında, Kézai'nin bu ifadeleri Hıristiyanlık öncesi inançlara gönderme amacıyla değil, Latin Hıristiyan düşünce ve geleneğinden etkilenerek kullandığı anlaşılmakta ve bu kullanımın, Macarların Hıristiyanlık öncesinde tek tanrılı bir inanca sahip olduklarına dair doğrudan bir kanıt olarak değerlendirilemeyeceği görülmektedir.

Kepes Kronika: "Çünkü Macarların vaftizinden önce, kamplarında tellallar onları silahlanmaya şu sözlerle çağırırdı: "Tanrı'nın ve bütün topluluğun buyruğudur (Vox Dei et conmunitatis universe) ki, her adam, silahlı ya da olduğu gibi, belirtilen yerde tam vaktinde hazır bulunmalı ve topluluğun emrini ve kararını dinlemelidir. Herhangi biri, bir mazeret sunmaksızın emre itaat etmezse, İskit yasası ona kılıçla ikiye biçilmek, umutsuz durumlara maruz bırakılmak ya da merhamet gösterilmeksizin topluluğun köleliğine teslim edilmek cezalarını uygulardı."[61]

Kepes Kronika'da bahsedilen *Vox Dei et conmunitatis universe* bölümünün Kézai'den neredeyse birebir alıntılandığı görülmektedir. Bu nedenle ayrı bir incelemeye gerek görülmemektedir.

Eserin diğer yerlerinde yer alan ve tek tanrıya atıfta bulunan "*Çünkü Tanrı, onların Macaristan'a daha hızlı inmelerini istedi"; yüce Tanrı'ya seslendi...; "Tanrı, Tanrı, Tanrı!" diye haykırdılar*"[62] gibi ifadeler ise Anonymus ve Kézai'de net bir şekilde görüldüğü gibi Tanrı'nın Macarlar üzerindeki lütfunu ve ilahi kurtuluşu simgelemekte, Hıristiyanlık öncesi tek Tanrı inancına dayanak olarak gösterilmesi mümkün görülmemektedir.

"Onlara Hıristiyanlara neden bu kadar zalim davrandıkları sorduğunda, şu şekilde cevap verdiler: 'Biz, yüce Tanrı'nın gazabıyız; O'nun tarafından size bela olmak üzere görevlen-

[61] János Bak - László Veszprémy (eds.), *The Illuminated Chronicle: Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenthcentury* (Budapest; New York: CEU Press, 2018), 24,25.

[62] Bak - Veszprémy, *The Illuminated Chronicle*, 64,65;68,69.

dirildik. Bu nedenle, size zulmetmeyi bıraktığımızda, siz tarafından yakalanır ve öldürülürüz.'[63]

*Kepes Kronika'*da geçen bu ifadelerde Macar geleneğinde ata olarak kabul edilen Attila'ya atfen kullanılan *"Tanrı'nın Kırbacı"* (*Flagellum Dei*) tanımlamasına göndermede bulunulduğu gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, devamındaki ifadenin bir örneğine de, 12. yüzyılda kaleme alınmış ve belli bir süre Latin kilisesinde ana kaynak olarak kullanılmış kilise hukuku derlemesinde de rastlanmaktadır: "*Si ea de quibus uehementer Deus offenditur, insequi uel ulcisci differimus, ad irascendum utique diuinitatis patienciam prouocamus*" (Tanrı'yı derinden gücendiren şeylerin peşine düşmeyi ya da intikamını almayı geciktirirsek, ilahi doğanın sabrını kesinlikle öfkeye sevk etmiş oluruz).[64] Bu paralellik, söz konusu anlatıların yalnızca tarihsel bir geleneği değil, aynı zamanda dönemin dinsel ve hukuki söyleminde Attila figürüne atfedilen sembolik rolün ve Hıristiyanlık öncesi Macar inançlarından ziyade Latin Hıristiyan kültürün izlerini taşıyor olabileceğini düşündürmektedir.

Márta Font'a göre Anonymus ve Kézai, 13. yüzyıla kadar kolektif hafızada aktarılan pagan unsurları kendi entelektüel birikimleri ve Hıristiyan dünya görüşleri doğrultusunda yorumlayarak yeniden yapılandırmışlardır. Kronikçilerin anlatıları, dönemin ideolojik çerçevesine uygun şekilde kurgulanmış olup, pagan geçmişin yalnızca izlerini barındıran, büyük ölçüde kurmaca bir tarih yazımı ürünüdür. Bu nedenle Font'a göre, bu eserleri 13. yüzyıl zihniyetini anlamada değerli bulmakla birlikte, Macarların Karpat Havzası'na göçünü tarihsel temelde yeniden inşa etmek için güvenilir kaynaklar olarak değerlendirmez.[65]

[63] Bak - Veszprémy, *The Illuminated Chronicle*, 100,101.

[64] Emil Friedberg - Emil Ludwig Richter, *Corpus Iuris Canonici Editio Lipsiensis secunda post Aemilii Ludovici Richteri curas ad librorum manu Scriptorum et Editionis Romanae fidem recognovit et Adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg. Pars prior: Decretum Magistri Gratiani.* (Graz: Akademische Druck, 1955), 1/926; Decreti Secunda Pars Causa XXIII. Quest. IV., C.L Ad iram Deus prouocatur, cum peccata puniri differuntur.

[65] Márta Font, 'Keresztény Krónikások - Pogány Hagyomány A Szemléletbeli Ellentmondás Feloldásának Típusai a Középkori Történetírásban Közép-Európai Kitekintéssel', *Memoria Rerum – Tanulmányok Bán Péter Tiszteletére*, ed. Teréz Oborni - László Á. Varga (Eger: Heves Megyei Levéltár, 2008), 179–196.

e) İlk Dönem Macar Yasalarında Tanrı İnancına Dair İzler

Hıristiyanlık öncesi dönemde Macar toplumunda kurban ritüelleri, dini ve toplumsal yaşamın önemli bir unsurunu oluşturuyordu. Doğa unsurları —su kaynakları, ağaçlar ve kuyular — kutsal kabul edilmekte, bu alanlarda adak ve kurban sunma uygulamaları yaygın olarak sürdürülmekteydi. Ancak, Hıristiyanlığın resmî din olarak benimsendiği ve kurumsallaştığı Árpád Hanedanlığı döneminde, bu tür pagan inanç ve pratikler olarak değerlendirilen uygulamaların ortadan kaldırılması amacıyla hukuki düzenlemeler getirilmiştir. Buna göre 21 Mayıs 1092'de Szabolcs'da Macar Kralı I. László (Ladislaus)'nun başkanlığında toplanan sinod (ruhban meclisi) şu kararı almıştır:

"Kuyuların yanında kurban kesen veya ağaçlara, çeşmelere ve taşlara pagan geleneklere göre adak adayan herkes, bu suçunun kefareti olarak bir öküzle cezalandırılacaktır."[66]

Yukarıdaki veride mevcudiyetini gördüğümüz doğa unsurlarının kutsal kabul edilip oralarda kurban kesilmesi ile bu varlıklara doğrudan tapınma arasında açık bir kavramsal ayrım bulunmaktadır. Bu mekânlar, tanrı olarak değil, kurbanların sunulduğu ve kutsalla karşılaşmanın gerçekleştiği yerler olarak görülmeli, çoktanrıcılıktan ziyade kutsalla temas kurma çabasının ifadesi olarak değerlendirilmelidir.[67] Benzer bir durum Sami inançlarında da görülür. Samiler bazı dağları bu dünya ile öte-dünya arasında geçiş/bağlantı noktası (axis) sayarak kutsallaştırır; şamanlar ritüel sırasında davulları eşliğinde bu dağların ruhlarını koruyucu olarak çağırırlar.[68] Buryatlarda Olkhon Adası'na ilişkin kutsallık anlayışı da aynı yapıyı yansıtır.[69] Ancak her iki örnekte de kutsal olan şey, dağın ya da adanın kendisi değil, onun aracılık ettiği eşiksel nokta ve burada mukim ruhlar/koruyucu varlıklardır.

Bu bağlamda kroniklerde geçen *"birçok tanrıya inanma"* gibi ifadelerin, yukarıda da

[66] Dezső Márkus (ed.), *Corpus Juris Hungarici: Magyar Törvénytár = Millenniumi Emlékkiadás. .1000 - 1526 Évi Törvényczikkek* (Budapest: Franklin-Társulat, 1899), 56,57; János M. Bak, *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, 2019, 65.

[67] Durmuş Arık, 'Kutsal Mekan ve Ziyaret Fenomeni', *Halk İnanışları El Kitabı*, ed. Durmuş Arık - Ahmet Hikmet Eroğlu (Ankara: Grafiker, 2017), 70.

[68] Mehmet Mustafa Erkal, 'Samilerin (Laponların) Kimlikleri ve Kültürleri Üzerine Bir Değerlendirme', *Dini Araştırmalar* 67 (2024), 20.

[69] Mehmet Mustafa Erkal, 'Buryat İnanışlarında Bir Kutsal Yer: Olkhon Adası', *Dini Araştırmalar* 26/64 (2023), 25–44.

ifade ettiğimiz üzere, Hıristiyan yazarların önyargılı bakış açılarından ve dışsal ritüellere yönelik yüzeysel gözlemlerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Latin kaynaklarda *"more paganismo (pagan usulü)"* olarak tanımlanan bu uygulamalar da aslında doğa ruhu kültlerine işaret etmektedir. Ancak kronik yazarları tarafından Hıristiyanlık açısından pejoratif olarak pagan tanrılarla özdeşleştirmiştir.[70] Burada doğa unsurlarına yönelik tutumlar daha çok kozmik dengeyi gözetme ve ruhsal ilişkileri düzenleme amacına yöneliktir. Dolayısıyla, bu tür varlıkların kutsal olarak görülmesi, onlara tanrısal bir varlık olarak tapınmanın zorunlu bir göstergesi olmaktan ziyade, doğa ile kurulan bütünsel ve işlevsel ilişkinin bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.

3) Macar Dillinde ve Sözlerinde Tanrı İnancına Dair Bulgular – İzler

a) Kelime ve İfadelerde Tanrı İnancı

Macar dilinde yer alan bazı ifadeler ve kelimelerde de gökyüzü ile Tanrı kavramı arasında kurulan sembolik ilişkinin izleri görülebilmektedir. Özellikle *"ég"* ve *"menny"* kelimeleri hem fiziksel mekânı tanımlamakta hem de Tanrı'ya veya kutsal olana işaret etmek amacıyla kullanılmaktadır. Bu nedenle bu kelime ve ifadelerden gökyüzündeki bir Tanrı çıkarımı yapılabilmekte, bu dilsel yapı, göksel bir Tanrı tasavvurunun halk belleğinde ve gündelik söylemde yerleşik olduğunu düşündürmektedir.

Macarlar arasında "*Menny*" kelimesi cenneti ve "*Ég"* kelimesi gökyüzünü ifade etmekteyken, her iki kelime aynı zamanda Türklerdeki Gök Tanrı[71] gibi, Tanrı'ya veya cennete işaret etmek için de kullanılmaktadır: *"A jó ég tudja (Gökyüzü bilir / Tanrı bilir, ancak o da konuşmadığı için kimse bilemez)", "hála az égnek (Gökyüzüne şükür)", "az ég szerelmére (Gökyüzü aşkına)" "Az ég áldja meg!(Gökyüzü seni kutsasın)", "Legyen az ég irgalmas, kegyelmes az ő lelkének. (Gökyüzü ruhuna merhamet etsin)", Mennykö (yıldırım, Tanrı'dan ceza, cenneten gelen taş, cennet taşı)", "İsten nyila*

[70] Kállay, *A Pogány Magyarok Vallása*, 24; Pócs, 'Magyar Ősvallás', 436,437.

[71] Gök Tanrı inancı için bkz.: Hikmet Tanyu, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. (İstanbul: Boğaziçi,1986); Durmuş Arık, "Eski Türklerde Gök - Tanrı". 285-316 (Ed. Çirkin S.) *Kökler: Yay Çeken Kavimlerin Şafağı, Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni*. C. 3,. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021).

(Tanrı'nın oku, yıldırım)" "mennybéli, mennylakó (göksel cisimler, cennete oturanlar)", "mennykék (gök mavisi)."[72]

Macar dilinde gökyüzüyle ilgili ifadelerin Tanrı kavramını çağrıştıracak biçimde kullanılması, kutsalın kozmik bir mekânla özdeşleştirildiğini göstermesi açısından önemlidir. "*Ég"* ve "*menny*" gibi kelimelerin hem fiziksel hem de metafizik anlamlarda kullanılması, halk inanışlarında gökyüzünün Tanrı'nın mekânı veya tezahürü olarak algılandığını ima eder. Bu tür dilsel izler, Türklerdeki Gök Tanrı inancına benzer şekilde, Hıristiyanlık öncesi Macarların kolektif hafızasında göksel bir Tanrı tasavvurunun varlığını düşündürmektedir.

b) Dilin Sürekliliği- İnancın Sürekliliği

Gyula László'nun ifadesiyle, "Macar dilinin Yurt Tutuş döneme ait dinî terminolojisiyle, tüm İncil çevrilebilirdi; zira bu dilin inanç alanındaki kavramlar sistemi son derece gelişmiş ve kapsamlıydı."[73] Bu bağlamda, yukarıda "*İsten*" kelimesinin kökenine ve tarihsel gelişimine değinilmiş; bu ifadenin Hıristiyanlığın ilk dönemlerinden itibaren Tanrı'yı karşılamak üzere kullanıldığı belirtilmiştir. Aşağıda "*Ördög*" (Şeytan) figürüne de kısaca temas edilecek olmakla birlikte, burada dikkat çekilmesi gereken bir diğer önemli husus bulunmaktadır. Macar dinî terminolojisinde yer alan bazı temel kavramlar, Hıristiyanlık öncesi ve sonrası inanç sistemleri arasındaki işlevsel süreklilikleri ve dönüşüm süreçlerini anlamaya imkân tanıyan önemli ipuçları sunmaktadır. Bu kavramlar, yalnızca terminolojik düzeyde değil, aynı zamanda inançların yeniden yapılandırılma biçimleri açısından da kültürel entegrasyonun izlerini taşımaktadır. Bunlar arasında öne çıkan *"İsten"* ve *"Ördög"* terimleri, zamanla sırasıyla *Hıristiyan Tanrısı* ve *Şeytan* anlamlarını kazanmıştır. Bu iki terim, araştırmacılar tarafından bir

[72] Géza Bárczi - László Országh (eds.) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 'Ég'; Géza Bárczi - László Országh (eds.) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 'Menny'; Géza Bárczi - László Országh (eds.) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 'Mennykő'; Zsigmond Szendrey, 'A Néphit Mennykője', *Ethnographia* 44 (1933), 163; Lajos Vargyas, 'A Honfoglaló Magyarság Hitvilágának Legfejlettebb Rétege a Nyelv És a Folklór Tükrében', *Mítosz És Történelem*, Elömunkálatok a Magyarság Néprajzához 3, 1978, 129, 130.

[73] László Gyula, *Őseinkről: tanulmányok* (Budapest: Gondolat, 1990), 161.

"baş tanrı–demon" ikilisine, ya da yaratılış sürecine katılan bir demiurgos anlayışına kadar götürülebilecek bir arka plana sahip olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, Hıristiyanlık öncesi dönemde Macar inanç sisteminin tek tanrılı bir yapıya sahip olduğu, bu yüce tanrının karşısında ise karşıt bir demonik figürün bulunduğu ileri sürülebilir.[74]

4) Macar Halk İnanışlarında Tanrı İnancına Dair İzler: Tanrılar mı Ruhlar mı?

Doğa unsurları ve gökyüzündeki Tanrı'nın yanı sıra, geleneksel Macar kozmolojisinde ruhlar veya doğaüstü figürler de karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada Macar halk inanışlarında yer alan, *Ördög, Boldogasszony* gibi figürler ve *szel~anya, ~fiú, ~király* gibi doğa üstü varlıklar, çok tanrıcılık fikrinin dayanakları arasında değerlendirilmiştir. Ayrıca Macar folklorunda *szépasszony* (güzel kadın), *sárkány* (ejderha), *lidérc* ve *boszorkány* (cadı) gibi farklı figürler de bulunmuştur. Bunlardan bazılarını kısaca açıklamak gerekirse:

Ördög: Şeytan. Hıristiyan teolojisindeki Şeytan'ı ifade etmek için kullanılmakla birlikte, Macar halkı arasında *Ördög* ile ilgili çeşitli halk inanışları gelişmiştir. Ancak bu motif, Orta Çağ'da Avrupa'daki şeytan algısıyla paralel özellikler gösterecek bir şekilde gelişme göstermiştir. Kelime kökeni hakkında kesin bir yargıya varılamasa da farklı teoriler öne sürülmüştür. En kabul gören ve olası teori, *Ördög'ün* geleneksel Türk inanışındaki *Erlik (İrlik, İrdig, Erlig)* figüründen Macarca'ya geçmiş olabileceğidir.[75]

Boldogasszony: Beata Virgo. Kutsal Bakire, Bakire Meryem. Hıristiyan teolojisindeki Kutsal Bakire Meryem için kullanılan *Boldogasszony* kelimesi, kökeni tam olarak bilinmemektedir. Günümüzde "*mutlu*" anlamında kullanılan "*boldog"* Orta Çağ'da "*kutsal"* anlamını taşımaktaydı. Türklerdeki *"Umay"* inancına benzer şekilde, Hıristiyanlık öncesi Macar inançlarında *Boldogasszony*, kadınlara yardım eden, doğum sırasında kadını koruyan ve bebeğine can

[74] Pócs, 'A Magyar Mitológia És Európa', 311.

[75] Pais, *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*, 286, 289; Éva Pócs, *Magyar néprajzi lexikon*, ed. Ortutay Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 'Ördög', 4/127,128.

veren iyi bir ruh olarak bilinmekteydi. Hıristiyanlaşmanın ardından ise, Aziz Gellért'in çabalarıyla Hıristiyanlık içerisine uyarlanmış ve Bakire Meryem ile özdeşleştirilmiştir.[76]

Szel: Macar masallarında ve halk verilerinde rüzgâr anne, rüzgâr çocuk, rüzgâr adam ya da rüzgâr kral gibi figürler ile karşılaşılmaktadır:

"Rüzgâr, sadece sağ gözü gören rüzgâr adam tarafından üflenmektedir. Ayrıca yağmuru da getirir... Rüzgâr anne, geniş yamaçlarda, vadilerin ötesinde taş duvarların arasından çok uzaklarda ya da büyük, yoğun ormanlarda yaşayan, rüzgârın annesidir."[77]

Arnold İpolyi, Macar tarihi kayıtlarında ve Macar efsanelerinde, bazen tanrı isminin çoğul ifadeler ile görülebildiğini ancak *ördög, tündér, óriás, boszorkány, lidérc, sárkány, tátos, garaboncos, manó, (şeytan, peri, dev, cadı, lidérc, ejderha, tátos, garaboncos, cüce)* gibi varlıkların özgün birer tanrı olmaktan çok kendi inanç öğeleri bulunan birer orta düzey varlıklar olduğunu ileri sürmektedir.[78]

János Hetényi de aynı şekilde Hıristiyanlık öncesi Macarlarda yüce varlıklardan söz edilebildiğinden bahseder. Ancak ona göre bu tür yüce varlıklar neredeyse her dinde mevcuttur; Hıristiyan mitleri de bundan muaf değildir, zira o da baş melekleri, cinleri ve şeytanı tanır. Macarların dini inanışları da bu varlıkları tanıyordu; özellikle suların, nehirlerin ve kuyuların, toprağın, dağların ve ağaçların *koruyucu ruhları olduğuna* inanıyorlardı. Ancak bu putperestlik değildi. Eğer yüce varlıklar dinsel bir saygıyla anıldılarsa bile, bu saygı doğrudan değil, dolaylı idi. Örneğin, güneşte yüce varlığın kendisi, ateşte ateşi yaratan güç, toprakta ise toprağı biçimlendiren güç saygıyla anılırdı. Bu nedenle Hetényi'ye göre Macarlar tek tanrılıydılar ve kesinlikle putperest değillerdi.[79]

[76] Sándor Bálint - Mária Igaz, *Magyar néprajzi lexikon*, ed. Ortutay Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 'Boldogasszony', 1/313,314; Iván Bertényi, 'A Középkori Művelődés', *Magyar Művelődéstörténet*, ed. Laszlo Kosa (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 128; Vargyas, 'A Honfoglaló Magyarság Hitvilágának Legfejlettebb Rétege a Nyelv És a Folklór Tükrében', 129; Pais, *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*, 264–271; Kálmány Lajos, *Boldogasszony, Ősvallásunk Istenasszonya* (Budapest: MTA, 1885).

[77] Ferenc Gönczi, 'A Természeti Rlemek Kultuszának Maradványai a Göcseji És Hetési Népnél', *Ethnographia* 21 (1910), 289,290.

[78] Ipolyi, *Magyar mythologia*, 22.

[79] Domanovszky, 'Hetényi Magyar Mythologiája', 232.

Bu çerçevede, Hıristiyanlık öncesi Macar inanç sistemi ile geleneksel Türk inançları arasında yapısal benzerlikler dikkat çekicidir. Her iki gelenekte kozmik düzenin merkezinde aşkın ve tekil bir Tanrı figürü bulunur; bu yüce varlık nihai otoriteyi temsil eder. Çevresinde ise doğa unsurlarıyla ilişkili ruhlar ve işlevsel ara güçler yer alır. Macar halk inanışlarında bunlar *"isten", "ördög" veya "démon"* gibi terimlerle adlandırılsa da Tanrı ile aynı düzlemde görülmez, daha çok doğa düzenini sürdüren yardımcı figürler olarak algılanır. Benzer biçimde Türk inanç sisteminde de Gök Tanrı'nın yanı sıra Yer-Su ruhları ve Umay gibi koruyucular bulunur; ancak bunlar tanrı değil, düzenin tamamlayıcı unsurlarıdır. Bu paralellikler, her iki kültürde de tek ve yüce bir Tanrı'nın merkezde, işlevsel ruhların ise onun çevresinde konumlandığı hiyerarşik bir kozmolojiyi ortaya koyar.

5) Arkeolojik Bulgularda Tanrıya Dair İzler

Yurt Tutuş dönemi arkeolojik buluntuları Macarların sadece maddi kültürüne değil, inanç dünyasına da ışık tutan önemli bilgi kaynaklarından birisidir. Konumuz bağlamında, Yurt Tutan Macarlardan kalan bazı arkeolojik buluntularda güneş kültüne ilişkin önemli arkeolojik veriler ile karşılaşılmaktadır. Bu hususta, Fodor'un belirttiğine göre, mezarlarda genellikle saç tokası biçiminde kullanıldığı anlaşılan güneş diskleri bulunmuştur. Bunlardan Tiszasüly ve Sárrétudvari'de ele geçen güneş disklerinin merkezinde yer alan atlı figürlerin, Gök Tanrı'yı tasvir ettiği ifade edilmektedir. Ayrıca Törökkanizsa'da (günümüz Sırbistan'ında Novi Kneževac) bulunan bir diskte doğrudan güneş ve güneş ışınları imgesi, Biharkeresztes buluntusunda ise palmet yapraklarının gamalı haç (svastika) biçimine dönüşmesi gibi güneş sembolizmiyle özdeşleşmiş ikonografik unsurlar yer almaktadır. Benzer bir motif, Karos'ta ele geçen bir yay kılıfının merkez süslemesinde de görülmektedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi, Fodor'a göre, benzer örneklerine Saltovo kültürüne ait buluntular arasında da rastlanan

bu disklerin, Gök Tanrı inancını temsil ettiği ve bu bağlamda gökyüzündeki Tanrıyı simgelediği düşünülmektedir.[80]

Arkeolojik buluntulardaki güneş kültü izleri halk inanışlarında da görülür. Yurt Tutuş dönemi Macar mezarlarında ölülerin batıya, yani güneşin battığı yöne yerleştirilmesi öteki dünyanın bu yönde konumlandığına dair kozmolojik anlayışı yansıtır. Buna karşılık doğunun doğumla ilişkilendirilmesi, kadının doğum sırasında yatağının doğuya çevrilmesi geleneğinde somutlaşır ve doğunun hayatın başlangıcı ile yeniden doğuşu simgeleyen kutsal yön sayıldığını gösterir.[81]

Güneş kültü ve gökteki aşkın Tanrı inancı, Macarlarda Hazar etkisiyle görülen ikili yönetim sisteminde de yansır. Bu düzende askeri ve idarî otoriteyi *gyula* temsil ederken, onun üzerinde yer alan *kende (kündü)* tanrısal kökenli, sembolik bir yüceliğe sahip ruhani liderdir. *Kende* unvanı, yalnızca siyasi bir makam değil, göksel iradeyi temsil eden kutsal otoritenin simgesidir. Böylece *kende* figürü, Gök Tanrı inancıyla doğrudan bağlantılı olup Tanrı'dan gelen kut sayesinde meşruiyet kazanır.

Kende/kündü teriminin Moğolca "ciddi, saygın" anlamlarından Hazar aracılığıyla geçtiği ya da Türkçedeki "güneş, parlak" anlamlarına dayandığı ileri sürülmektedir.[82] Kelime kökeninin ne olduğunun ötesinde, her iki etimolojik yaklaşım da bu unvanın taşıdığı metafizik anlam katmanlarına işaret eder: Bu unvan, bir yandan kozmik düzenden türeyen ve dünyevi otoriteye ilahi meşruiyet kazandıran kutsal iktidarın simgesi, diğer yandan da "güneş, parlak" anlamlarıyla Gök Tanrı'yla özdeşleştirilen güneş motifinin yansıması olarak görülmektedir. Bu bağlamda *kende/kündü* figürü, göksel ışığın dünyevi yansıması, yani Gök Tanrı'nın *kut'una*

[80] István Fodor, 'Honfoglalás Kori Korongjainak Származásáról. A Verseci És Tiszasülyi Korong', *Folia Archeologica* 31 (1980), 189–215; Fodor, 'The Art and Religion of the Ancient Hungarians', 334,335; István Fodor, *A Magyarok Ősi Vallásáról* (Budapest, 2004), 17,18.

[81] Dienes, 'The Hungarians at the Time of the Conquest and Their Ancient Beliefs', 96,97; Fodor, 'The Art and Religion of the Ancient Hungarians', 336.

[82] Dezső Pais, 'A Gyula És a Kündüh', *Magyar Nyelv* 27 (1931), 170–176; Benkő, *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára: H-Ő*, 2/441.

mazhar olmuş ve onun iradesini yeryüzünde temsil eden bir otorite figürü olarak yorumlanabilir. Bu temsil, kutsal olanın sembolik temsiller aracılığıyla dünyevi yapılar içinde görünür kılınması sürecine işaret eder ve böylece *kende/kündü* figürü, toplumsal düzenin ilahi kökenli meşruiyetle temellendirilmesini sağlayan bir aracı unsur haline gelir.

İbrahim Kafesoğlu'nun belirttiği üzere gök, evrenin düzenini sağlayan tek ve yüce Tanrı'nın metafizik temsili olarak görülürken; güneş, ay ve yıldızlara duyulan saygı ayrı tanrılara değil, bu ilahi düzenin tezahürlerine işaret eder. Bu durum, doğa unsurlarına kutsiyet atfeden eski natürist yaklaşımların izlerini taşımakla birlikte, bozkır inanç sisteminde çoktanrıcılığa dönüşmeden, merkezi bir Tanrı anlayışı etrafında şekillenen özgün bir tektanrıcılık modelini ortaya koyar. Böylece hem doğaya duyulan saygıyı hem de aşkın Tanrı fikrini bütünleştiren tutarlı bir kozmolojik sistemin varlığı anlaşılmaktadır.[83]

Sonuç

Macarların Hıristiyanlık öncesi Tanrı tasavvurunu anlamaya yönelik bu çalışma, yalnızca tarihsel verilerin yüzeyine dokunmakla kalmamış, aynı zamanda kolektif bilincin derinliklerine uzanan, anlam inşa edici bir dini yaşantının izlerini sürmeye çalışmıştır. "*İsten*" kelimesine dair yürütülen tartışmalar, bu kavramın hangi dilden geldiği sorusundan çok, neyi temsil ettiğine dair daha derin bir sezgiyi gerektirmektedir. Çünkü bir halkın Tanrı'ya verdiği isim, yalnızca fonetik bir biçim değil; aynı zamanda onunla kurduğu varoluşsal ilişkinin, evreni anlama çabasının ve kutsalla kurulan içsel diyaloğun bir izdüşümüdür.

"*İsten*" terimi etrafında şekillenen Tanrı anlayışı hem dilsel hem de ritüel düzeyde halkın evreni algılayış biçimini yansıtmaktadır. Macar halkı için gökyüzü sadece meteorolojik bir gerçeklik değil, aynı zamanda Tanrı'nın mekânı, aşkınlığın sembolüdür. Bu sembolizm, güneş disklerinde, mezar yönelimlerinde, göğe kaldırmalarda; halk söylenceleri, "ég" ve "*menny*" gibi terimlerle kurulan semantik ilişkide yankılanır. Tüm bu semboller, aşkın olanın

[83] İbrahim Kafesoğlu, *Eski Turk Dini* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 60–64.

nasıl deneyimlendiğine dair bir sezgi sunar. Aynı şekilde, "*İsten*" ve "*Ördög*" terimlerinin Hıristiyanlıktan önce de var olması, dini dönüşüm sürecinde bazı inanç sistemlerinin çatışmadan ziyade süreklilik ve uyum temelinde yeniden yapılandığını ortaya koymaktadır.

Hıristiyanlık öncesi Macar inanç sistemi, gökle ilişkilendirilen aşkın bir Tanrı'ya duyulan inanç temelinde şekillenmiş, ancak bu sistem yalnızca teolojik bir monoteizmin değil, aynı zamanda kozmik düzenin sürekliliğini sağlayan çok yönlü bir yapının parçası olmuştur. Gökteki bu Tanrı, ne tamamen bireysel bir içkinlikte erir, ne de yalnızca göklerde uzak bir soyutlama olarak kalır. Aksine, halkın doğayla kurduğu canlı ilişki üzerinden, ormanda, ateşte, su kaynağında ve dağın zirvesinde deneyimlenebilir. Ateşin arındırıcı gücüne yönelik ritüeller, bu Tanrı'yla temas kurma çabasının bir ifadesidir; dağların tepesinde kurban edilen hayvanlar ya da kalkan üzerinde kaldırmalar da yalnızca siyasal ya da törensel bir gereklilik değil aynı zamanda aşkın olanla kurulan sessiz bir diyaloğun imgesidir.

Doğa olayları ve manevi/ruhsal varlıkların ise bu Tanrı'nın düzenine içkin işlevsel güçler olarak kavrandıkları anlaşılmaktadır. Bu unsurlar; doğaüstü, aracı ve yerel nitelikleriyle kozmolojik düzene katkı sağlarken, doğrudan tanrısal bir statüye sahip değillerdir. Bu yapı, geleneksel Türk inanışlarıyla dikkat çekici benzerlikler göstermektedir. Her iki kültürde de evrenin merkezinde aşkın bir Tanrı yer almakta, bu Tanrı'nın çevresinde ise doğaya bağlı işlevsel varlıklar hiyerarşik olarak yapılandırılmaktadır. Bu bağlamda, Tanrı'nın merkezde konumlandığı, buna karşın evrenin düzenini sürdüren doğa unsurlarıyla ilişkili ruhlar ve aracı varlıkların da bulunduğu, tek Tanrı odaklı ancak işlevsel figürlerle zenginleşmiş bir inanç sistemi oluşturdukları anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda, Latin kronikçilerin ve Müslüman coğrafyacıların aktarımları, Macarların "ateşperest" ya da çoktanrılı olarak tanımlanmasına neden olsa da bu anlatılar ritüelistik ve koruyucu pratiklerin yüzeysel yorumlanmasına dayanmaktadır. Aslında bu ritüeller, Türk kültüründe olduğu gibi, arındırma, kutsama ve ruhsal dengeyi sağlama amaçlı işlevsel uygu-

lamalar olup tapınma anlamına gelmemektedir. Bizans kaynakları ise, Macarların göksel meşruiyete dayanan siyasi otorite anlayışlarını aktarmakta ve Gök Tanrı inancıyla yapısal paralellik gösteren bir kut sisteminin varlığına işaret etmektedir. Ayrıca, *kende/kündü* figürü üzerinden ortaya çıkan sembolik iktidar yapısı, göksel iradeye dayanan yönetsel meşruiyetin bir tezahürü olarak değerlendirilmiştir.

Tüm bu unsurlar birlikte değerlendirildiğinde, Hıristiyanlık öncesi Macarlarda gökte konumlanan, evrenin düzenini sağlayan ve doğa fenomenleri aracılığıyla kendini gösteren yüce bir Tanrı tasavvurunun şekillendiği söylenebilir. Bu nedenle, Hıristiyanlık öncesi Macar inanç dünyasını bir politeizm kategorisine yerleştirmek yanlış bulunmakta; kozmik düzeni aşkın bir Tanrı merkezinde yorumlayan, ancak doğayla iç içe geçmiş manevi/ruhsal varlıkları da içeren bütüncül bir tektanrıcılık olarak değerlendirmek daha isabetli görünmektedir.

Kaynaklar | References

Ahmetbeyoğlu, Ali. "Bizans Tarihçisi Menandros'ın Türkler (Gök- Türkler) hakkında Verdiği Bilgiler". *Tarih Dergisi* 50 (2009), 11–25.

Arık, Durmuş. "Eski Türklerde Gök - Tanrı". *Kökler: Yay Çeken Kavimlerin Şafağı, Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni*. ed. Sergen Çirkin. 3/285–316. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.

Arık, Durmuş. "Kutsal Mekan ve Ziyaret Fenomeni". *Halk İnanışları El Kitabı*. ed. Durmuş Arık - Ahmet Hikmet Eroğlu. 70–97. Ankara: Grafiker, 2017.

Aydın, Metehan. *Macar Şamanı Táltos ve Macarlarda Şamanlık*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2025.

Aydın, Metehan. *Macarların Hıristiyanlık Öncesi Dini İnanışları ve Hıristiyanlaşma Süreci*. Ankara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Bak, János - László Veszprémy (eds.). *The Illuminated Chronicle: Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenthcentury*. Budapest; New York: CEU Press, 2018.

Bak, Janos M. et al. (eds.). *Anonymus, Notary of King Bela: The Deeds of the Hungarians; Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament Upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars*. Budapest ; New York: CEU Press, 2010.

Bak, János M. *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, 2019. https://digitalcommons.usu.edu/lib_mono/4

Bárczi Géza. *Magyar szófejtő szótár*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941.

Bárczi, Géza - László Országh (eds.). *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára*. 7 Volume. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959 - 1962.

Bayat, Fuzuli. *Türk Mitolojik Sistemi 2 - Kutsal Dişi, Mitolojik Ana, Umay Paragidmasında İlkel Mitolojik Kategoriler, İyeler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.

Benkő, Loránd (ed.). *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*. 3 Volume. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967-1976.

Benkő, Loránd. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.

Bertényi, Iván. "A Középkori Művelődés". *Magyar Művelődéstörténet*. ed. Laszlo Kosa. 69–163. Budapest: Osiris Kiadó, 2006.

Budenz, József. *Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1873.

Cornides, Daniel. *Commentatio de religione veterum Hungarorum*. Vienna: Stahel, 1791.

Dienes, István. "The Hungarians at the Time of the Conquest and Their Ancient Beliefs". *Ancient Cultures of the Uralian Peoples*. ed. Péter Hajdu. 79–114. Budapest: Corvina Press, 1976.

Diószegi, Vilmos. *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budpest: Akadémiai Kiadó,

1958.

Domanovszky, Sándor. "Hetényi Magyar Mythologiája". *Ethnographia* 19 (1903), 225–236.

Erkal, Mehmet Mustafa. 'Buryat İnanışlarında Bir Kutsal Yer: Olkhon Adası'. Dini Araştırmalar 26/64 (2023), 25–44.

Erkal, Mehmet Mustafa. 'Samilerin (Laponların) Kimlikleri ve Kültürleri Üzerine Bir Değerlendirme'. Dini Araştırmalar 67 (2024), 1–24.

Fejér, Georgius. *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus Ac Civilis*. Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829.

Fessler, Ignaz Aurelius. *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen: Die Ungern unter Herzogen und Königen aus Arpad's Stamme.* 10 Volume. Leipzig : Gleditsch: bey Johann Friedrich Gleditsch, 1815.

Fischer, Johann Eberhard. *Qvaestiones Petropolitanae: I. De origine Ungrorum. II. De origine Tatarorum. III. De diversis Shinarum imperatoris nominibus titulisque. IV. De Hyperboresis*. Impensis Dieterichiansis, 1770.

Fodor, István. *A Magyarok Ősi Vallásáról*. Budapest, 2004.

Fodor, István. "Honfoglalás Kori Korongjainak Származásáról. A Verseci És Tiszasülyi Korong". *Folia Archeologica* 31 (1980), 189–215.

Fodor, István. "The Art and Religion of the Ancient Hungarians". *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*. ed. Zsolt Visy. 333–337. Budapest: Teleki Laszlo Alapitvany, 2003.

Font, Márta. "Keresztény Krónikások - Pogány Hagyomány A Szemléletbeli Ellentmondás Feloldásának Típusai a Középkori Történetírásban Közép-Európai Kitekintéssel". *Memoria Rerum – Tanulmányok Bán Péter Tiszteletére*. ed. Teréz Oborni - László Á. Varga. 179–196. Eger: Heves Megyei Levéltár, 2008.

Fóris, Ferencz Otrokocsi. *Origines Hungaricae: Sev Liber, Quo Vera Nationis Hvngaricae Origo & Antiquitas, è Veterum Monumentis & Linguis praecipuis panduntur: Indicato hunc in finem fonte, tum vulgarium aliquot Vocum Hungaricarum, tum aliorum multorum Nominum, in quibus sunt: Scytha, Hunnus, Hungarus, Magyar, Jasz, Athila, Hercules, Ister, Amazon. &c. Opus hactenus desideratum*. Ex officinâ Leonardi Strik bibliopolae, 1693.

Friedberg, Emil - Richter, Emil Ludwig. *Corpus Iuris Canonici Editio Lipsiensis secunda post Aemilii Ludovici Richteri curas ad librorum manu Scriptorum et Editionis Romanae fidem recognovit et Adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg. Pars prior: Decretum Magistri Gratiani.* 2 Volume. Graz: Akademische Druck, 1955. http://archive.org/details/BD1141951

Gönczi, Ferenc. "A Természeti Rlemek Kultuszának Maradványai a Göcseji És Hetési Népnél". *Ethnographia* 21 (1910), 284–291.

Gönczi, Ferenc. *Göcsej s Kapcsolatosan Hetés Vidékének És Népének Összevontabb Ismertetése*. Kaposvár: Szabó Lipót Nyomdája, 1914.

Günay, Ünver - Güngör, Harun. "Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi". İstanbul:

Bilge Kültür Sanat, 2021.

Györffy György. *István király és műve*. Budapest: Balassi Kiadó, 2013.

Harmatta, János. "Iráni Nyelvek Hatása Az Ősmagyar Nyelvre". *Honfoglalás És Nyelvészet*. ed. László Kovács - László Veszprémy. 73–83. A Honfoglalásról Sok Szemmel 3. Budapest: Balassi Kiadó, 1997.

Horváth, János. "Ekkehard: Sankt Gallen-i történetek". *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról: Kortársak és krónikások híradásai*. ed. György Györffy. 221–229. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.

Horváth, Mihály. *Horváth Mihály Kisebb Történelmi Munkái*. 4 Volume. Pest: Ráth, 1868.

Hunfalvy, Pál. "Magyar Mytliologiai Adatok És Egyéb". *Nyelvtudományi Közlemények* 12 (1875), 70–86.

İbn Rüsteh. *El-A'Laku'n-Nefise Dünya Coğrafyası*. trans. Ali Fuat Eker. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Ipolyi, Arnold. *Magyar mythologia*. Budapest: Zajti F., 1854.

Kafesoğlu, İbrahim. *Eski Turk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.

Kállay, Ferenc. *A Pogány Magyarok Vallása*. Pest: Lauffer - Stolp, 1861.

Kálmány Lajos. *Boldogasszony, Ősvallásunk Istenasszonya*. Budapest: MTA, 1885.

Katz, Hartmut. *Studien Zu Den Älteren Indoiranischen Lehnwörtern in Den Uralischen Sprachen*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2003.

Kézai, Simon. *Gesta Hungarorum: The Deeds of the Hungarians*. ed. László Veszprémy - Frank Schaer. Budapest; New York: CEU Press, 1999.

Kmoskó, Mihály. *Mohamedán Írók a Steppe Népeiről. Földrajzi Irodalom I*. 3 Volume. Budapest: Balassi Kiadó, 1997-2007.

Kristó, Gyula. *Háborúk és hadviselés: Az árpádok korában*. Szeged: Szukits Könyvkiadó, 2003.

Kristó, Gyula. *Hungarian History in the Ninth Century*. Szegedi Középkorász Műhely, 1996.

László Gyula. *Őseinkről: tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 1990.

Lőrinczy Éva. *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953.

Márkus, Dezső (ed.). *Corpus Juris Hungarici: Magyar Törvénytár = Millenniumi Emlékkiadás. .1000 - 1526 Évi Törvényczikkek*. Budapest: Franklin-Társulat, 1899.

Mészöly, Gedeon. "Az Esküszik Szó Eredete". *Nép És Nyelv,* 1 (1941), 2–10.

Minorsky, V. "Tamīm Ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 12/2 (1948), 275–305.

Moravcsik, Gyula. *Constantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio*. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967.

Munkácsi Bernát. *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben, 1.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1901.

Nyitrai, István. "A Magyar Őstörténet Perzsa Nyelvű Forrásai". *A Honfoglaláskor Írott Forrásai*. ed. László Kovács - László Veszprémy. 63–76. A Honfoglalásról Sok Szemmel 2. Budapest: Balassi Kiadó, 1996.

Ortutay, Gyula (ed.). *Magyar Néprajzi Lexikon.* 5 Volume. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977-1982

Ögel, Bahaeddin. *Türklerde Devlet Anlayışı*. Ankara: Başbakanlık Bassımevi, 1982.

Pais, Dezső. "A Gyula És a Kündüh". *Magyar Nyelv* 27 (1931), 170–176.

Pais, Dezső. *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.

Pócs, Éva. "A Magyar Mitológia És Európa". *Honfoglalás És Néprajz*. ed. László Kovács - Attila Paládi-Kovács. 309–322. Budapest: Balassi Kiadó, 1997.

Pócs, Éva. "Magyar Ősvallás". *Lélekenciklopédia. A Lélek Szerepe Az Emberiség Szellemi Fejlődésében: Lélek a Mítoszok Világában*. ed. Attila Simon-Székely. 433–481. Budapest: Gondolat Kiado, 2019.

Rédei Károly. "Isten szavunk eredete". *Magyar Nyelv* 95. évf. 1. sz. (1999), 40–45.

Róna-Tas, András. *A Honfoglaló Magyar Nép*. Budapest: Balassi Kiadó, 1997.

Roux, Jean Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. trans. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Dergah Yayınları, 2011.

Sára Péter. *A magyar nyelv eredetéről másképpen: magyar-török rokon szavak szókapcsolatok*. Budapest: Arculat Bt., 1994.

Schmidt, József. "Isten És Ördög". *Magyar Nyelvőr* 55/7-8 (1926), 99–101.

Şeşen, Ramazan. *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020.

Steuer, János. "Isten". *Magyar Nyelvőr* 16/8 (1887), 337–343.

Steuer, János. "Még Egyszer 'isten". *Magyar Nyelvőr* 17/12 (1888), 536–540.

Szendrei, László. *A 'Magyarok Istene'*. Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2014.

Szendrey, Zsigmond. "A Néphit Mennykője". *Ethnographia* 44 (1933), 163.

Szűcs, Jenő. "Theoretical Elements In Master Simon Of Kéza's Gesta Hungarorum". *Simon Kézai, Gesta Hungarorum: The Deeds of the Hungarians*. ed. László Veszprémy - Frank Schaer. XXIX–CII. New York: CEU Press, 1999.

Theophylact Simocatta. *The History of Theophylact Simocatta: An English Translation with Introduction*. trans. Michael Whitby - Mary Whitby. Oxford: Oxford University Press, 1986.

Vargyas, Lajos. "A Honfoglaló Magyarság Hitvilágának Legfejlettebb Rétege a Nyelv És a Folklór Tükrében". *Mítosz És Történelem*. 15–28. Elömunkálatok a Magyarság Néprajzához 3, 1978.

Vasverő, Rajmond. "Isten". *Magyar Nyelvőr* 16/3/1887 (no date), 97–103.

Veres, Péter. "Ősmagyarok a Kaukázus Előterében, Különös Tekintettel Bálint Gábor Kaukazológiai Munkásságának Tükrében". *A Magyarság Eredetének Nyelvészeti Kérdései*. ed. Borbála Obrusánszky. 112–131. Hága: Mikes International, 2008.

Veszpremy, Laszlo. "More Paganismo". Reflections on Pagan and Christian Past in the Gesta Hungarorum (GH) of the Hungarian Anonymous Notary". *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery. Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c.1070–1200)*. ed. Ildar H. Garipzanov. 183–201. Turnhout: Brepols Publishers, 2011.

Voigt, Vilmos. "A Magyar Ösvallás I". *Ethnographia* 108 (1997), 365–418.

Walther, Hans. *Proverbia Sententiaeque Latinitatis Medii Aevi ; Lateinische Sprichwörter Und Sentenzen Des Mittelalters in Alphabetischer Anordnung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1963.

Ottonian Germany: The Chronicon of Thietmar of Merseburg. trans. David A. Warner. Manchester: MUP, 2001.

Zimonyi, István. "A New Muslim Source on the Hungarians in the Second Half of Tenth Century". *Chronica* 4 (2004), 22–31.

Zimonyi, István. *Muszlim Források a Honfoglalás Előtti Magyarokról. A Dzsajháni-Hagyomány Magyar Fejezete*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005.

Zimonyi, István. "Muszlim Források a Korai Magyarok Hitvilágáról". *Vallások, Hiedelmek a Kárpát-Medencében És Az Eurázsiai Háttér. Tanulmányok Voigt Vilmos Tiszteletére*. ed. Ádám Molnár. 157–168. Budapest: Molnár Kiadó, 2022.